

7
16 OKT. 2009

15

KLEIO

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND

NR 7 | NOVEMBER 2009 | JAARGANG 50

DIDACTISCHE HULPMIDDELEN

HOORSPEL, BEELDBRONNEN EN EEN HISTORISCH DAGBOEK

NIET SMAKKEN!

Tafelmanieren
in de middeleeuwen

1,5 MILJOEN DODEN

De Shoah in
de Oekraïne

PUBLIEKE

VOORZIENINGEN IN DE
REPUBLIEK

Maas van Egdom
voorzitter a.i.
(website en didactiek-
commissie, CEVO, contactper-
soon VGN-reizen)
Serenadestraat 19
2402 JD Alphen a/d Rijn
Tel. 0172 - 415 071
mvanegdom@ziggo.nl

Maud Knook
penningmeester
Ertskade 133
1019 ED Amsterdam
Tel. 020 - 418 55 10
piketknook@planet.nl

Wendy Hinke-Michels
secretaris
(commissie VAVO en havo/
vwo)
Anninksweg 72
7557 AH Hengelo
Tel. 074 - 242 96 86
mwhinke@hotmail.com

Ton van der Schans
(commissie Pabo, canon, LEMM)
Spoorstraat 38
2411 EG Bodegraven
Tel. 0172 - 617 337
a.a.vanderschans@
driestar-educatief.nl

Marcel Nonhebel
Archimedesstraat 117
2517 RT Den Haag
Tel. 070 - 360 32 05
06 - 518 31 687
m.nonhebel@casema.nl

Bas van Rooijen
(Cito, Kleio)
Avondster 32
6661 PS Elst
0481 - 350 065
06 - 218 23 282
ron@sgstevensbeek.nl

Vincent Loth
(KNHG, vwo)
Heydenrijkstraat 100
6521 LS Nijmegen
024 - 323 32 12
v.c.loth@xmsnet.nl

Joke Noordstrand
hoofdredacteur
Lorentzplein 18
2012 HG Haarlem
Tel. 023 - 532 99 04
j.noordstrand@worldmail.nl

Hans Pols
secretaris
Van Aerssenstraat 140
2582 JT Den Haag
Tel. 070 - 350 13 80
j.pols@penta.nl

Daan Schuijt
Jan Luykenlaan 291
2332 DH Leiden
Tel. 071 - 572 79 82
d.schuijt@fioretti.nl

Ramses Peters
Stieltjesstraat 35
6511 AJ Nijmegen
Tel. 06 14 31 86 09
ramsespeters@gmail.com

Ger van der Drift
Bouwlust 193
3162 SB Rhoon
Tel. 010 - 481 22 43
g.vanderdrift@penta.nl

Marjonne Maan
Fahrenheitstraat 25
2561 DN Den Haag
Tel. 06 - 224 33 811
marjonne_maan@hotmail.com

Anny Hartgerink
Aa-park 10
8032 CS Zwolle
Tel. 038 - 453 35 13
a.hartgerink-deleeuw@
planet.nl

Juul Lelieveld
eindredacteur
Kastanjelaan 4
6533 BD Nijmegen
Tel. 024 - 360 22 83
redactie@juul.nl

Kleio is een uitgave van de VGN

Uitgeverij School BV
Opmaak: FIZZ reclame +
communicatie
Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel
Fotografie: Saskia Lelieveld

ISSN 0165-6449

Kopij voor de Kleiokrant kunt u sturen
naar redactie@vgnkleio.nl.
Neem voor informatie over adverteren
in Kleio contact op met Joke Noord-
strand a.i.

Berichten voor de VGN Bestuur kunt u mailen of opsturen aan de
secretaris, Wendy Hinke. Kleio is het blad van de Vereniging van
docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN).
Leden ontvangen het gratis. Wilt u lid worden? Aanmelding is
mogelijk via de VGN-site.

VGN giro: 128701 t.n.v.
penningmeester VGN Stiens

Website: www.vgnkleio.nl

COLOFON

Contributies 2009

• Salaris t/m LB6	€ 60,-
• Salaris vanaf LB7	€ 70,-
• Docent met drie of meer vakken	€ 45,-
• Baan van minder dan 0,6 fte	€ 50,-
• Kennismakingslid (alleen voor studenten)	€ 35,-
• Buitengewone leden, pensioen, VUT	€ 55,-
• Partnerlidmaatschap	€ 80,-
Abonnement:	
• Binnenland	€ 71,-
• Buitenland, Europa	€ 75,-
• Buitenland, overig	€ 85,-
• Losse nummers	€ 12,-

incl. verzendkosten

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Indien
iemand meent als rechthebbende in aanmerking te komen, kan hij zich
tot de uitgever wenden.

Leden- en abonnementenadministratie

Administratiekantoor
H. Adema,
Aldlansdyk 50
9051 DH Stiens
Tel. 058 - 257 54 47
Fax 058 - 257 39 99
henk_adema@hotmail.com

VAN DE REDACTIE

Na verschillende themanummers
nu weer veel aandacht voor onder-
wijs met een aantal downloads om
zo in de klas te gebruiken.

- Paul Janssens willen gaat in
op het gebruik van beelden bij
actief historisch denken en komt
met praktische toepassingen.
- Bjorn Wansink en Marijn
Frederiks hebben hoorspelen
gemaakt die je zo kunt down-
loaden en in je les gebruiken.

Verder aandacht voor Praktische
Opdrachten.

- Erik Lips laat havo-leerlingen bij
het onderwerp 'de ontwikkeling
van de democratie en rechtstaat'
een historisch dagboek schrijven
en is bijzonder tevreden over
hun motivatie en prestaties.
Ook op andere scholen worden
interessante PO's gemaakt. Twee
leerlingen uit Waalwijk schrijven

bijvoorbeeld over hun onderzoek
naar het leven van Reina Prinsen
Geerligts.

- Marjan de Groot en Cees van der
Kooij vertellen over het geschie-
denisonderwijs bij pabo-studenten
en over het boek dat ze voor hen
geschreven hebben.

'Tafelmanieren in de middel-
eeuwen' van Petty Bange is een
heerlijk onderwerp om in de klas te
behandelen. Voorts heeft Manon
van der Heijden een buitengewoon
interessant artikel geschreven over
de publieke voorzieningen in de
Republiek (examenonderwerp).
Tot slot veel aandacht voor de Holo-
caust die in de Oekraïne heeft plaats-
gevonden. Maar liefst twee artikelen
worden aan deze slachting gewijd.

Joke Noordstrand

INHOUD

4

Snuit je neus niet in het servet

Over tafelmanieren in de middeleeuwen

PETTY BANGE

1 □

'Prentjeskijkerij' heeft geen nut

Actief historisch denken met beelden

PAUL JANSSENSWILLEN

18

Brieven naar Blankenberge

Verzetsstrijdster Reina Prinsen Geerligts

MEREL BERKELMANS EN MEREL VAN GILS

28

Burgerplicht of eigenbelang?

Publieke voorzieningen in de Republiek

MANON VAN DER HEIJDEN

EN VERDER

- 12 Kleioscoop: Inglourious Basterds
- 15 Het hoorspel in de klas
- 22 Boek van de maand: Luc Panhuysen, Rampjaar 1672
- 24 Leerlingen schrijven een historisch dagboek
- 32 Vakinhoud en didactiek op de pabo
- 34 De grote stilte - Herdenking van de Shoah in Oekraïne
- 38 Een Nederlandse kijk op Oekraïens Holocaustonderwijs
- 42 Recensies
- 44 Kleiokrانت

Snuit je neus niet in het servet

OVER TAFELMANIEREN IN DE MIDDELEEUWEN

Veel mensen zien het belang in van goede tafelmanieren. Praat niet met volle mond, slurp niet, schep niet meer eten op je bord dan je opkunt. In de middeleeuwen was dat niet anders. Veel middeleeuwse tafelmanieren blijken zelfs nu nog te gelden.

► De eerste druk was dus in 1939; tot voor kort zijn er nog herdrukken verschenen van zowel de Duitse originele tekst als van de Nederlandse vertaling.

Dit jaar is het precies zeventig jaar geleden dat de Duitse socioloog Norbert Elias zijn beroemde boek *Ueber den Prozess der Zivilisation* (Nederlands: *Het civilisatieproces*) publiceerde. Hierin beschrijft hij veranderingen in de West-europese samenleving van ca. 800 tot ca. 1900. In het eerste deel gaat het vooral over veranderingen in menselijk gedrag als onderdeel van dit beschavingsproces. In deel twee richt hij zich op het proces van staatsvorming. Twee belangrijke sleutelwoorden in

deze studie zijn *Fremdzwang* ('dwang door vreemden') en *Selbstzwang* ('zichzelf in bedwang houden'). Kort gezegd komt het hierop neer, dat de waarden en daarbij behorende normen die aanvankelijk van boven af al dan niet dwingend werden opgelegd, in de loop der eeuwen meer en meer geïnternaliseerd werden.¹

In deel een worden vooral intermenselijke relaties en veranderingen in gedragspatronen behandeld. Drie belangrijke hoofdstukken in dit deel zijn de hoofdstukken over middeleeuwse omgangsvormen, de veranderingen die in de renaissance plaatsvonden en het gedrag aan tafel. Dit laatste mag van ondergeschikt belang lijken, maar de grote hoeveelheid traktaten, gedichten en andersoortige teksten over dit onderwerp laten zien dat men in de middeleeuwen wel degelijk grote waarde hechtte aan het juiste gedrag tijdens een bij uitstek sociaal fenomeen: de gezamenlijke maaltijd. Overigens is tegenwoordig een en ander nog niet uit de tijd: wie googelt op 'tafelmanieren' krijgt meer dan 25.000 hits.

Discipline aan tafel

In de middeleeuwen zijn veel teksten geschreven over tafelmanieren door niet de minste auteurs. Zo schreef de Franse theoloog Hugo van St. Victor (gestorven 1141) *De institutione novitiorum* ('Over het onderricht van novicen'), waarin hij in de laatste vier hoofdstukken aandacht schenkt aan dit onderwerp onder de algemene titel *'De disciplina in mensa servanda'*: Over de discipline, dat wil zeggen de regels waar men aan tafel op moet letten. Uiteraard betreft het hier voorschriften

► De hertog van Berry dineert met een hoge geestelijke. Opvallend is het grote aantal bedienden, die allemaal hun specifieke functie hebben. Let op de voorsnijder (in het groen) en de sommelier of voordrinker die de wijn in een houten nap giet. Afkomstig uit: *Les Très Riches Heures van de Hertog van Berry*. Chantilly, Musée Condé.

Dr. Petty Bange is universitair docente middeleeuwse geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

voor kloosterlingen, maar veel van wat wordt genoemd geldt ook voor andere lezers.

Zo vindt Hugo dat degenen die aan tafel gaan zichzelf op twee manieren in acht moeten nemen. Ten eerste moeten ze letten op hun eigen gedrag in het algemeen aan tafel en ten tweede dienen ze zich te richten op het specifieke gedrag dat hoort bij het eten.

Wat betreft de algemene omgangsvormen aan tafel gaat het om drie disciplines: de tucht van de zwijgzaamheid, van de ogen en van de zelfbeheersing. Zwijgzaamheid is van belang omdat de tong altijd geneigd is tot zondigen. Aan tafel is dat gevaar nog groter, omdat men dan door de wijn in een 'roes' kan verkeren. Deze 'zonden van de tong' worden in sommige laat-middeleeuwse traktaten in een apart hoofdstuk uitvoerig behandeld.² Heel stereotiep is de verwijzing naar de rijke man in de bijbel: hij ging naar de hel, terwijl de arme Lazarus naar de hemel mocht (Luc. 16:20-25). Ook de blik moet beheerst worden; het is het beste met neergeslagen ogen te eten en niet vrijmoedig alle tafelgenoten aan te kijken. In het algemeen moet men decent zijn in woord en gebaar, bescheiden in alles.

Ten aanzien van de maaltijd zelf vermeldt Hugo nogmaals een drievoudige discipline: wat men eet, hoeveel en hoe. Dat betekent concreet dat niet te veel tijd besteed mag worden aan het bereiden van het eten. Verder moet men niet het minste of het beste stuk voedsel kiezen. De hoeveelheid die men eet moet niet tegen de eerbaarheid ingaan en niet boven de noodzaak uitstijgen. Ook moet men rein en matig zijn aan tafel. Geen grote hoeveelheden eten en niet vies eten. Dus niet met de vingers in de drinkbeker zitten of afgehakte stukken in de beker dopen, niet de vette vingers aan de kleren afvegen! Matig zijn betekent vooral niet te snel eten. 'Tot zover broeders', zegt Hugo dan, 'en bidt dat God U goedheid (*bonitas*) geeft'.

Het gaat hier, zoals gezegd, om regels voor novicen, wat duidelijk wordt door de vermelding van zwijgzaamheid en het niet aankijken van de tafelgenoten. Bij een gewone leken-maaltijd gelden deze regels niet, maar Hugo geeft genoeg richtlijnen die voor iedereen aan tafel waardevol zijn.

Laat-middeleeuwse tafelmanieren

Met name in de veertiende en vijftiende eeuw verschenen in verschillende volkstalen gedichten over tafelmanieren. Elias noemt deze teksten *Memoriergedichte*, gedichten om te onthouden of om uit het hoofd te leren. Het gaat hier niet om buitengewone, geniale werken of literaire hoogstandjes, maar om alledaagse kwesties die de hedendaagse lezer veel over de laat-

"Zwijgzaamheid is van belang omdat de tong altijd geneigd is tot zondigen."

middeleeuwse maatschappij vertellen. Wat vooral opvalt in deze teksten is de combinatie van heel gedateerde en meer tijdloze voorschriften.

In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bevindt zich een boekje uit Antwerpen, dat waarschijnlijk rond 1510 is gedrukt door de bekende drukker Eckert van Homberch. De eerste pagina's bevatten een lang gedicht over tafelmanieren, dat volgens de tekst in 1496 is geschreven. Daarna volgen andere teksten van meer geestelijke aard, zoals het inleidende versje aangeeft:

*'Dit boexken houdt in sulcke manieren
Alsmen over tafel sal hantieren
Noch ander gheestelijcke goede leeren
Daer elck mensche hem toe mach keeren'*

Onder het versje staat een ingekleurde houtsneede van Christus en de Emmaüsgangers: pas bij de gezamenlijke maaltijd, bij het breken van het brood, ontdekten zij dat ze met Christus zelf aan tafel zaten (Luc. 24: 13 e.v.). Hierna steekt de onbekende auteur van wal. Zijn tekst is voor iedereen bedoeld: jong en oud, mannen en vrouwen. De schrijver betoogt dat goede manieren belangrijker zijn dan goud of zilver, en wie met goede lieden wil eten, moet de tafelmanieren beheersen wil hij zichzelf niet te schande maken.

De structuur van deze tekst is niet zo duidelijk als de opbouw van de tekst van Hugo van St. Victor. Wel treffen we ook hier verschillende soorten gedragsregels aan: meer algemene richtlijnen en regels die specifiek met het eten te maken hebben, maar ze staan nogal door elkaar.

Om met die laatste aanwijzingen te beginnen: men moet matig zijn met eten en drinken, zelfs al zou men meer lusten(!), men mag geen grote stukken afsnijden

De pauw die opgediend wordt door een jonkvrouw van hoge adel vormde vaak het hoogtepunt van een middeleeuws banket. De pauw werd niet geplukt, maar met deeg afgedekt zodat de kop, de hals en de staart ongeschonden van het vuur kwamen. Afkomstig uit: Parijs, Petit Palais.

Zie hiervoor ook mijn boek *Moraliteyt saelt wesen*. Het laat-middeleeuwse moralistische discours in de Nederlanden (Hilversum 2007).

die men niet op kan, en geen afgehapte stukken teruggooiën in de schaal, of in de schaal spugen. Het is niet netjes zout op het eten te strooien vóór men gaat eten: een ander zou het wel eens niet zo zout willen hebben. Hieruit blijkt dat de auteur ervan uitgaat dat alle eters zich bedienen uit één grote gemeenschappelijke schaal. Wanneer deze eenmaal wordt weggedragen mag men dit niet tegenhouden door te roepen om meer voedsel. Slurpen en smakken doen respectievelijk grove lieden op het platteland en varkens:

*'Wildi suepen dat doet sonder slorpen
Want dat doen zommige grovers op die dorpen
Sonder smecken so knaut dijn spijsje
Want dat is der verckens wijze'*

Men hoort niet met volle mond een slok te nemen en vóór het drinken moeten de lippen afgeveegd worden. Bovendien mag men niet in sauzen of soepen blazen, dat doen alleen dwazen volgens de tekst. Voorts moeten eieren met een mes worden gepeld en niet met de nagels. Bij het gebruik van een mes moet men oppassen anderen niet te verwonden. Artsen raden aan om het eten goed fijn te kauwen.

Gast aan tafel

Meer algemeen zijn de regels die 'rondom het eten' gelden. In het begin van het gedicht wordt bijvoorbeeld gezegd dat men niet zomaar aan tafel mag gaan zitten, maar moet wachten tot een plaats aan tafel wordt aangewezen. Ook mag men niet beginnen met eten voordat er is gebeden. Eenmaal aan tafel moet men vooral nederig zijn en zichzelf niet hoger achten dan een ander, omdat men van de waard een wat betere plaats heeft gekregen. De waard of gastheer moet zijn gasten altijd opgewekt ontvangen, ook al zijn er mensen bij die hij om de een of andere reden niet zo goed kan lijden:

*'Die weert sal sijn gasten blidelijc ontfæen
Al waer daer een bi die hem had misdaen'*

De gasten moeten schoon zijn en geen aanstoot geven. Dat wil zeggen geen nagels of handen aan tafel reinigen en niet in neus of oren peuteren! Ook de houding aan tafel is belangrijk, dus niet met de ellebogen over de eettafel liggen. Eventuele negatieve opmerkingen over de gerechten mag men niet uitspreken, en katten en honden mogen niet stiekem iets te eten krijgen. De mond hoort niet aan het tafelkleed te worden afgeveegd. En winden laten tijdens een maaltijd is helemaal uit den boze! Als die noodzaak zich aandient, moet men

zich even discreet verwijderen.

Ook ten aanzien van het tafelgesprek gelden bepaalde regels. Men hoort geen slechte dingen te zeggen over degene wiens brood men eet en geen harde woorden te spreken; dat is onbeleefd. Wie vroom is, zegt de auteur, is zedig op straat, devoot in de kerk en bezigt geen achterklap aan tafel. Hier verwijst hij naar de kerkvader Augustinus die zijn gasten verbood te roddelen aan tafel:

*'Schouwet over tafel dat fenijn
Van achterclap want sinte augustijn
Die heylighe vader dat verboot
Al den ghenen die hi hadde ghenoot'*³

Vooraf jonge mensen moeten hun mond houden en luisteren; over vrouwen mogen geen oneerbare dingen worden gezegd. De gastheer moet zijn eigen gezin aan tafel niet berispen in het bijzijn van gasten of kijven met zijn bedienden of zijn vrouw. Het is ongepast aan tafel mensen in het oor fluisteren. En het is evenmin correct om tegen de gastvrouw afkeurende opmerkingen te maken over de gerechten:

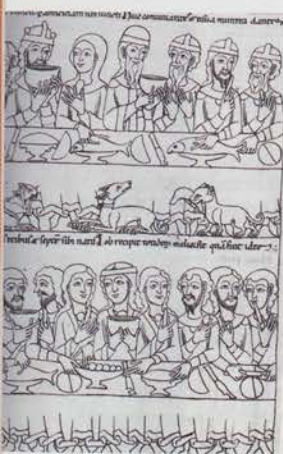
*'En bescaemt die werdinne in geenre wijsen
Int misprijsen haerder spijsen
Men vintse selden men machse soecken
Die alle menschen te passe connen coken'*

Tot besluit van deze praktische adviezen herinnert de auteur de lezer eraan dat voor het van tafel gaan eerst een dankgebed uitgesproken moet worden:

*'En weest den vercken niet ghelijck
Die vanden backen gaen slapen int slijck
Want beesten vercken die niet bat en weten
Die lopen ten neste als si hebben gheten'*

Voorts is het ook van belang dat aan de eigen goed-gevulde tafel de arme mensen niet worden vergeten; opnieuw met een verwijzing naar de rijke man die 'in de hel werd begraven'. Gulzigheid en dronkenschap zijn uiteraard volstrekt verwerpelijk. Het zijn korte genoegens die snel vergaan en eeuwige straf tot gevolg hebben. Aan het einde van het gedicht wordt de auteur wat spiritueler. Hij vraagt zich af welke mensen God het meest bemint en komt tot de conclusie dat het degenen zijn die zich van zonden tot deugden keren. Het hemelrijk is voor degenen die hun lijden geduldig dragen. Mensen die in de wereld het meest verheven zijn, zijn door-gaans degenen die Gods woord het meest versmaden.

▶ Deze tekst is afkomstig uit de levensbeschrijving die zijn leerling en vriend Posidius van Augustinus maakte.

△ Etende en drinkende gasten aan tafel. De honden wachten op de etensresten.

Afkomstig uit: Gregory's Moralia, Paris, Bibliothèque Nationale, Ms. Latin 15675, f.8v.

Uit deze Aquamanile werd water geschonken om de handen mee te wassen. Gevonden in de Maasvallei; dateert uit ca. 1120.

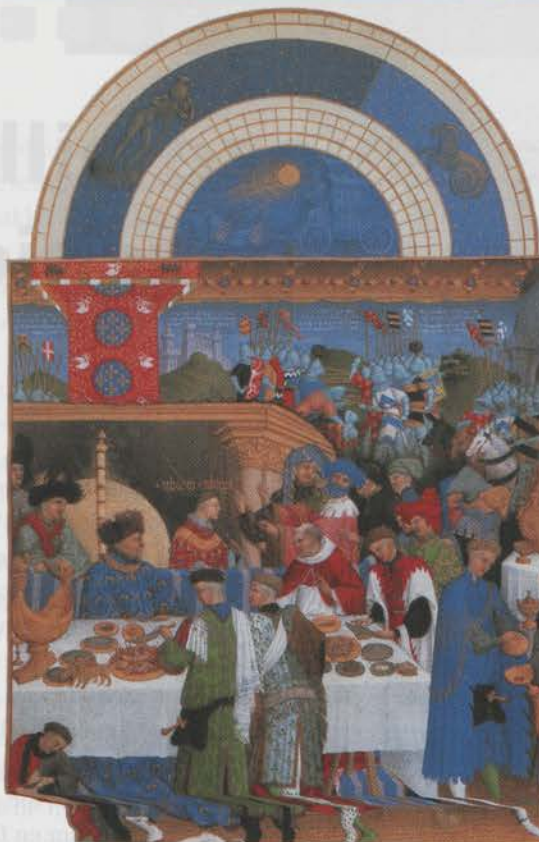

Ten slotte worden met de vermaning 'Nota' nog zeven manieren van vasten genoemd 'die der sielen niet helpen moghen'. Dat is vasten tegen wil en dank, óf omdat het moet, omdat men graag heilig genoemd wil worden, óf omdat men gezond wil zijn of om geld uit te sparen. Sommigen vasten omdat ze het van hun bedienden ook verwachten, en ten slotte zijn er lieden die wel vasten maar intussen veel drinken! Op één van deze manieren vasten is misschien goed voor het lichaam, maar ze is in ieder geval niet goed voor de geest. En dat is natuurlijk het belangrijkste.

Goede manieren

Ook de grote humanist Erasmus heeft zich in een aantal van zijn geschriften uitgelaten over goede manieren. In 1530 schreef hij het traktaatje *De civilitate morum puerilium* (Over goede manieren – letterlijk: wellevendheid – van kinderen), dat werd opgedragen aan de elfjarige Hendrik van Bourgondië, de zoon van Adolf van Veere. In het vierde hoofdstuk vertelt hij hoe met name jongens zich aan tafel dienen te gedragen. Zijn voorschriften en vermaningen komen in grote lijnen overeen met wat daarover in laat-middeleeuwse teksten is te vinden en die Erasmus gelezen moet hebben.⁴ Zo zegt hij dat het gepast is de ogen in bedwang te houden en niet heen en weer te schuiven op de stoel, want men zou de indruk wekken een wind te willen laten! Met volle mond drinken is niet netjes en bovendien ongezond. Afgehapte stukken brood dienen niet opnieuw in de soep te worden gedoopt, vette vingers worden niet aan de kleding afgeveegd. Als er honden in de eetzaal rondlopen, mogen deze niet gevoerd worden. Het bord aflikken is iets wat bij katten hoort. Kortom, het is goed in alles matig te zijn en dat betekent ook niet teveel spreken aan tafel.

In één van zijn Samenspraken of *Colloquia*, getiteld 'Herbergen' uit 1523, had Erasmus zich al eens uitgelaten over manieren, maar in een wat breder kader. Erasmus spreekt duidelijk uit eigen ervaring – hij had goede herinneringen aan Lyon – al wordt de dialoog gevoerd tussen 'Bertulf' en 'Willem'. Uit het gesprek blijkt dat in Frankrijk de gastvrijheid in orde is, maar dat op de Duitse herbergen het nodige valt aan te merken. "Als je aanklopt, mag je al blij zijn als iemand zijn hoofd uit het raam steekt en je wijst waar de stal voor je paard is," zegt Bertulf. Wie kritiek heeft op deze ontvangst, krijgt te horen dat hij maar ergens anders onderdak moet zoeken. De Duitse gelagkamers zijn overvol en stikheet. Bovendien gedragen de gasten zich niet naar behoren: ze kammen hun haar in de gelagkamers, vegen hun zweet af, maken hun laarzen schoon, boeren knof-

De hertog van Berry dineert op Koninklijke wijze. Chantilly, Musée Condé.

look of laten winden! Sommigen hebben zo'n stinkende adem dat ze waarschijnlijk ziek zijn. Verder is de wijn niet te drinken en is het beddegoed in maanden niet verschoond. Het water dat je krijgt om je handen te wassen is zo smerig, dat je je handen opnieuw moet wassen.⁵

Elias wijst er in zijn studie op dat zich in de zestiende eeuw de nodige veranderingen voltrokken. Goed gedrag wordt belangrijker in steeds grotere bevolkingsgroepen. De middeleeuwse 'hoofse' manieren worden door de burgerij overgenomen en aangepast. Daarbij valt ten aanzien van tafelmanieren op dat de vertrouwelijkheid tussen tafelgenoten tijdens de middeleeuwse maaltijden plaats maakt voor wat afstandelijker gedrag. Dat betekent niet meer gezamenlijk uit één schotel eten of uit één bokaal drinken. Ieder heeft nu zijn eigen bord of kom en glas, en uit de grote schalen bedient men zich met behulp van een vork of lepel. Gasten dienen zich beheerst te gedragen en moeten vooral rekening houden met wat anderen van hun gedrag (kunnen) denken. Tegenwoordig zien mensen ook het belang in van goede tafelmanieren, getuige de vele webpagina's over dit onderwerp. Veel van de informatie die wordt gegeven is 'middeleeuws': praat niet met volle mond, blaas niet op warm eten, slurp niet, schep niet te veel op. Eet niet met je ellebogen op tafel en snuit je neus niet in het servet. Inderdaad, middeleeuwse fatsoensregels hebben nog niet afgedaan en Erasmus is evenmin uit de tijd!

Een Engelse vertaling van deze tekst is te vinden in de *Collected Works of Erasmus* deel 25 (Toronto etc. 1985), ed. J.K. Sowards.

Zie mijn boekje *Desiderius Erasmus*, portret van een humanist (Amersfoort 2007), pp. 82-83.

Gewetenloze hillbilly's schrijven geschiedenis

DAAN SCHUIJT

Lovende kritieken en een staande ovatie op het filmfestival in Cannes vielen *Inglourious Basterds* ten deel. Quentin Tarantino maakte een indrukwekkende film die zich afspeelt in de Tweede Wereldoorlog, maar meer weg heeft van een spaghettiwestern. Historisch gezien een curiositeit, artistiek gezien een topfilm.

Once upon a time... in occupied France liep er een groep van acht Amerikaanse joden rond onder leiding van luitenant Aldo Raine. Raine eist van zijn *Inglourious Basterds* ieder honderd gescalpeerde nazi-koppen. Uiteindelijk lukt het om Hitler, Goebbels, Göring en Bormann in één klap te vermoorden als zij een galapremière in een bioscoop in Parijs bijwonen.

Vermoorde nazi's

Aan het einde van *Inglourious Basterds* is film de vernietigende kracht die het nazi-regime uitmoordt. De joodse Shosanna Dreyfus blijft als enige over na een aanval door een SS-commando op haar ondergedoken familie. Na haar vlucht neemt ze de naam Emmanuelle Mimieux aan en runt een bioscoop in een voorstadje van Parijs. De Duitse soldaat Fredrick Zoller is daar in de buurt gelegerd en wordt verliefd op haar. Hij blijkt een oorlogsheld wiens daden op het witte doek als nazi-propaganda te zien zullen zijn. Zoller dringt er bij Goebbels zelf op aan dat *Stolz der Nation*, film in de film, haar feestelijke première zal hebben in de bioscoop van Shosanna. Zij besluit wraak te nemen op de aanwezige nazi's. Een berg nitraat-

films wordt op het podium achter het beeldscherm gelegd. Als *Stolz der Nation* bijna is afgelopen worden de zaaldeuren van buitenaf op slot gedaan en gaat de fik erin. Shosanna weet niet dat er op dat moment ook enkele *Basterds* in de zaal aanwezig zijn die vanaf het balkon hun mitrailteurs als waanzinnige wilden leegschieten op de nazi's, die als ratten in de val zitten. Dat film en filmbeelden bepalend zouden zijn voor de loop van de geschiedenis klinkt ons historici niet geweldig in de oren. Toch laat Tarantino de hele film door zien hoe nadrukkelijk beelden zich in ons geheugen nestelen.

Ook als je geen freak bent, herken je genoeg knipogen die naar andere films gemaakt worden. Om als geschiedenisleraar dicht bij huis te blijven: het kapot geschoten oog uit Eisensteins *Pantserkruiser Potemkin* zit ook in *Stolz der Nation*. En bij de zinsnede *Once upon a time (in the west)* ziet u de cowboys van Sergio Leone al opdoemen begeleid door de muziek van Ennio Morricone. Het verleden, ons geheugen en filmbeelden liggen – zeker voor historisch ongediplomeerde filmkijkers – dicht bij elkaar.

Lange aanloop

Meer dan tien jaar werkte Tarantino aan het script voor *Inglourious Basterds*. Voor bijna ieder karakter schreef hij een introductie van een minuut of twintig, maar op de een of andere manier lukte het niet het verhaal met al die personages rond te krijgen. Aanvankelijk zou het een

soort spaghettiwestern worden waarin een groep mannen met een speciale missie gevolgd wordt. Pas toen het karakter van de half Cherokee Aldo Raine (het litteken in zijn hals is afkomstig uit zijn door Tarantino uitgedachte vooroorlogse periode waarin Raine in het zuiden van de VS strijdt tegen racisme, discriminatie en onderdrukking) zich steeds verder ontwikkelde werd duidelijk dat de oorlog een belangrijke rol zou krijgen. Het vette Amerikaanse accent en gewiekste taalgebruik van Raine die doodgemoedereerd een broodje eet, terwijl een van zijn *Basterds* een nazi neerknuppelt, doen het overkomen alsof het volstrekt normaal is waar hij mee bezig is. "We're in the killin' Nazi business. And business is a-boomin'!" houdt hij zijn mannen voor als hij ze instrueert. De ultieme *bad guys*, sommige toeschouwers kennen ze vooral uit al die andere oorlogsfilms, worden eens eventjes met gelijke munt terugbetaald. Het ondenkbare gebeurt: eindelijk zijn de rollen een keertje omgedraaid.

Joden een brandmerk als ze in een concentratiekamp kwamen? Dan Nazi's een hakenkruis in hun voorhoofd gekerfd. Joden gelynacht en doodgeslagen tijdens pogroms in het oosten? Op gevangen genomen nazi's wordt de jodenbeer, de golem waar de Duitsers zo bang voor zijn, met zijn knuppel losgelaten. Joden in de gaskamers afgeslacht? Nazi's dan eerst hardhandig ombrengen en daarna nog eens scalperen.

Climax

De wraakacties van de *Basterds* worden allemaal gruwelijk gewelddadig ver- toond. Zodra er een Duitser in beeld komt, weet je al dat het fout af gaat lo- pen. Tergend langzaam werkt Taran- tino telkens opnieuw naar een toch nog plotselinge climax toe. In de zaal hoor je de mensen dan schrikken en even wegstijgen. Een paar seconden daarna klinkt er goedkeurend gegrin- nik of zelfs een volle lach als er weer eens een nazi de volle laag krijgt. De ultieme wraak is de dood van de nazi-kopstukken. Hitler is al lang dood als een van de *Basterds* dol ge- worden zijn mitrailleur volledig leeg- schiet op het lichaam van de Führer. Om helemaal zeker te zijn, vliegt daarna de bioscoop waar dit zich afspeelt de lucht in. En dan te beden- ken dat Tarantino *Inglourious Basterds* grotendeels opnam in de Babelsberg- studio's in Berlijn. Tijdens de oorlog was het de thuisbasis van de UFA met Goebbels als hoogste filmbaas.

Eén nazi lijkt er zonder kleerscheuren van af te komen. *SS-Standartenführer* Hans Landa (bijnaam: de jodenja- ger) heeft Raine en zijn mannen voor de ontploffing in de bioscoop ontmaskerd, is op tijd naar buiten gegaan en onderhandelt zelfs direct met de geallieerden over een eerbare vrede. Landa is de schakel tussen de twee verhaallijnen in de film. Hij gaf leiding aan het commando dat de familie van Shosanna uitmoordde en krijgt van Goebbels de opdracht om de galapremière in Parijs te organise- ren. Landa is intelligent, welbespraakt en heeft een zeer elegant voorkomen. Dat blijkt slechts een laagje vernis te zijn. Met dezelfde luchtigheid en verbale charme als waarmee hij aan een mooi gedekte tafel met Shosanna zit te praten over de plannen voor de feestelijke voorstelling, weet hij een Franse boer zover te krijgen dat hij de schuilplaats van verborgen joden ver-

raadt. Bovendien is Landa een regelrechte schuinsmarcheerder die even makkelijk met de nazi's heult als dat hij een deal met de geallieerden weet te sluiten als de Duitse kopstukken in de bi- oscoop zijn omgekomen. Landa is veruit het meest interessante karakter, de andere personages leren we eigenlijk niet meer dan oppervlakkig kennen.

Stereotypen

Dat sommige karakters bijna als stereotypen worden neergezet, doet beslist geen afbreuk aan de film. Shosanna en Raine krijgen wat meer aandacht, omdat zij ieder een ander motief voor hun wraakactie hebben: de per- soonlijke rekening die Shosanna wil vereffenen tegenover het nuchtere koppensnellen van Raine. Landa moet de boel met elkaar verbinden en de meeste an- dere personages kennen we eigenlijk uit andere films wel. Tarantino maakt een overtuigende combinatie van een spaghettiwestern en een oorlogs- film en schat zijn publiek intelligent genoeg in om te weten welk soort karakters daarin te zien is. Bij Hitler, Goebbels en Churchill ligt het er nog het dikst bovenop. Hitler is in een dwaze rode cape gestoken en gebruikt voortdurend rollende rrrr-en in zijn driftige jongensboekachtige retoriek die hij met heftige armge- baren kracht bijzet. Goebbels is een schmierende patser die moet huilen als de Führer hem een complimentje maakt. Churchill lijkt nog het meest op een afgetakelde bejaarde die tus- sen zijn sigaren en whiskey door wat instructies naar een ondergeschikte brabbelt. Waarom zou Tarantino het ook anders doen? Er bestaan al zoveel films over deze mannen, andere regisseurs hebben dat allemaal al veel beter laten zien en iets nieuws aan het beeld over hen toevoegen is niet waar

AN INGLORIOUS, UPROARIOUS THRILL-RIDE OF VENGEANCE

27 AUGUSTUS IN DE BIOSCOOP

het hier om gaat. Dan maar een weer- gave die iedereen direct herkent.

Inglourious Basterds is geen historisch document, maar wel een zeer indruk- wekkende film. Op waarheid geba- seerde films of documentaires bieden in de geschiedenisles meer vastigheid. Het herschrijven van de geschiede- nis, het element wraak en het gebruik van stereotypen zijn wel interessante thema's die naar aanleiding van deze film besproken kunnen worden. Daarbij gaat het al snel in de richting van een geschiedtheoretisch debat en daar zijn lang niet alle leerlingen ge- voelig voor. Misschien een keer leuk in 6vwo of voor een profielwerkstuk. Als film is er bij de *Inglourious Basterds* meer dan genoeg te zien. Veel cine- fielen lopen weg met het werk van Tarantino: lees er de recensies maar op na. Als er nog een vakoverstijgend project in de bovenbouw gevraagd wordt, dan kun je samen met de col- lega's van ckv je hart ophalen.

BRAD
PITT
CHRISTOPH
WALTZ
MICHAEL
FASSBENDER
ELI
ROTH
DIANE
KRUGER
DANIEL
BRÜHL
TIL
SCHWEIGER
AND
MELANIE
LAURENCE

'Prentjeskijkerij' heeft geen nut

ACTIEF HISTORISCH DENKEN MET BEELDEN

In de geschiedenisles zijn beeldbronnen een algemeen aanvaard hulpmiddel om de niet meer bestaande historische werkelijkheid op te wekken. Voor leerlingen verhoogt het werken met beelden de betrokkenheid, wordt de geschiedenisles boeiender en spreekt ze dus meer tot de verbeelding. Beelden zijn veelzijdige didactische hulpmiddelen.

Sla een willekeurig leerboek geschiedenis open en een bont palet van afbeeldingen straalt je tegemoet. Tijdens de laatste decennia hebben allerhande presentatieprogramma's - zoals Powerpoint - het gebruiksgemak van beelden sterk doen toenemen.

De inzet van beelden dient evenwel doelgericht en gedoseerd te gebeuren. Leerlingen bestormen met beelden door overstelpende 'prentjeskijkerij' zonder duidelijk didactisch nut kan een weerzin tegen het medium ontwikkelen. 'Zomaar' een afbeelding nemen is uit den boze. Nauwkeurigheid en zorgvuldigheid zijn de sleutelwoorden bij de selectie van betrouwbare, relevante en representatieve beeldbronnen. Meestal worden afbeeldingen benut als illustratie bij een uitleg (in een leerboek), als instap voor een les of in de context van het vakspecifieke historisch bronnenonderzoek.

Wat zie je hier?

Het 'lezen' van beeldbronnen is een vaardigheid die speciale aandacht verdient. Daarbij wordt telkens op twee niveaus gewerkt: het niveau van translatie en dat van interpretatie. Bij sommige afbeeldingen met een overvloed aan informatie, is de openingsvraag 'wat zie je hier?' irrelevant omdat ze leidt tot een chaotisch spervuur van antwoorden. Een nauwkeurige - veelal

beschrijvende - analyse van alle beeldelementen dringt zich dan ook op door bijvoorbeeld de onderdelen van een afbeelding te laten benoemen, de afbeelding in stukken te verdelen, te werken met een raster of contourtekening, tekst bij een afbeelding te laten zoeken of bepaalde beeldelementen te laten inkleuren (Wilschut, 141-145). Door de translatie krijgen leerlingen een beter zicht op wat er wordt afgebeeld en kunnen ze gemakkelijker goede besluiten trekken uit de beeldbron. Het is dus geen tijdverdrijf, maar essentieel om tot inzicht te komen. Pas daarna kan de interpretatie worden aangepakt door te zoeken naar de betekenis van de afgebeelde werkelijkheid. Een valkuil is dat afbeeldingen te snel worden opgevat als een spiegel van het verleden. De maker geeft vaak een boodschap of eigen interpretatie mee, waardoor het afgebeelde een (meer) symbolische betekenis krijgt.

Actief historisch denken

Het aanleren en oefenen van historische denk- en redeneerwijzen - wat tot de kern van het geschiedenisonderricht behoort of zou moeten behoren - is voor leerlingen een manier om duurzame historische kennis en inzichten te verwerven. Historisch denken en redeneren is het verzamelen van informatie over het verleden

Dr. Paul Janssenswillen is lector geschiedenis aan de Lerarenopleiding Katholieke Hogeschool Kempen en praktijk-assistent Lerarenopleiding geschiedenis Universiteit Antwerpen.

LITERATUUR

Buskop, H., Dalhuisen, L., Van der Geest, R., Houben, V., de Lange, G., Lindhoud, P., et al. (2009) **Sprekend Verleden. Handboek geschiedenis Tweede Fase. Van prehistorie tot en met de nieuwste tijd.** Vwo. Baarn: NijghVersluys.

De Vries, J., Havekes, H., Aardema A., Van Rooijen, B. (2004). **Actief Historisch Denken. Opdrachten voor een activerend geschiedenisonderwijs.** Boxmeer: Stichting Geschiedenis, Staatsinrichting en Educatie.

Havekes, H., Aardema, A., Van Rooijen, B., De Vries, J. (2005).

Geschiedenis Doordacht. Actief Historisch Denken 2. Boxmeer: Stichting Geschiedenis, Staatsinrichting en Educatie.

Janssenswillen, P. (2009). **De verdeelde wereld: middeleeuwen.**

KHK Departement Lerarenopleiding Vorselaar: niet uitgegeven cursus.

Janssenswillen, P. (2009). **De opkomst van het Westen: nieuwe tijd.** KHK Departement Lerarenopleiding Vorselaar: niet uitgegeven cursus.

Wilschut, A., Van Straaten, D., Van Riessen, M. (2004). **Geschiedenisdidactiek. Handboek voor de vakdocent.** Bussum: Coutinho. p. 93-98, p. 141-145 en 251-254.

met als doel het te ordenen, te verklaren en een beeld te vormen van dat verleden. Daarbij staan de volgende componenten centraal: het gebruik van bronnen, contextualiseren, het gebruik van historische begrippen, informatie organiseren (vergelijken, veranderingen beschrijven, verklaren) en een beredeneerd standpunt innemen. Het actief historisch denken is de vertaling van algemene denkstrategieën naar het vak geschiedenis waarbij historische denk- en redeneerwijzen centraal staan. Dat levert niet alleen heel motiverende en vaak onbekende werkvormen op – bij dit artikel zijn hiervan enkele voorbeelden opgenomen –, maar draagt ook bij tot verdieping van kenmerkende vakdidactische aspecten voor het vak geschiedenis, zoals inleving, oorzaak-gevolg, standplaatsgebondenheid, causaliteit, feit-mening, chronologisch ordenen, enzovoort.

Het historisch denken vraagt een onderzoekende houding. Het 'mechanische' zelfstandig leren via het werkboek waarbij leerlingen een overvloed aan opdrachten in een voorgeschreven volgorde afwerken, kan vervangen worden door 'actief denken'. Vooral door leerlingen met elkaar te laten samenwerken, waarbij ze argumenten en ideeën uitwisselen, kunnen hun denkstappen zichtbaar worden gemaakt en het denkproces van leerlingen worden gestimuleerd en verbeterd. Door actief historisch te denken zijn de leerlingen ook actief: ze lezen verschillende typen teksten, bekijken uiteenlopende afbeeldingen, ze discussiëren, ze schrijven en ze worden vooral uitgedaagd om te combineren, te analyseren en te concluderen. De leerlingen krijgen ook de kans door bijvoorbeeld met het schuiven van kaartjes en het plaatsen van uitspraken op een grafiek of een tijdbalk, het leren en het product van hun activiteiten zichtbaar te maken.

Historische concepten

De verschillende bij dit artikel opgenomen werkvormen van actief historisch denken bevatten één of meer historische concepten als standplaatsgebondenheid, oorzaak-gevolg, chronologie, historische context (domeinen), feit-mening en interpretatie. Door bij de voorbereiding te focussen op die concepten kan bij de nabespreking het resultaat worden gekoppeld aan andere voorbeelden en analogieën. Na een inventarisatie

van de verschillende antwoorden kan in de nabespreking de gevolgde werkwijze ter sprake worden gebracht. Om meer metacognitieve denkvaardigheden te bereiken, is die nabespreking onontbeerlijk om de leerlingen bewust te laten worden van hun leerresultaat (product) en de denkstrategieën die daartoe hebben geleid (proces).

De werkvormen van actief historisch denken zijn didactische hulpmiddelen die een correcte inpassing verdienen in het lesgeheel en als afwisseling dienen met andere didactische werkwijzen. Het is dus niet de bedoeling dat ze andere didactische werkvormen volledig overvleugelen of vervangen. De vier praktische toepassingen bij de werkvormen 'beelden ter discussie', 'levenslijn' en 'chronologie' werden zowel uitgewerkt voor de lerarenopleiding (katholiek versus protestant en de Honderdjarige Oorlog) als voor het secundair onderwijs (Lodewijk XIV versus George Bush en Egyptische grafbouw). Beeldgebruik is daarbij het selectie criterium en de gemeenschappelijke noemer. De vele andere toepassingen van actief historisch denken worden hier buiten beschouwing gelaten.¹

Omwillen van praktische redenen zijn niet alle voorbeelden in dit artikel opgenomen. U vindt alle werkvormen en de voorbeelden daarvan op de website van Kleio.

Zie daarvoor: De Vries J., Havekes H., Aardema A., Van Rooijen B. (2004). **Actief Historisch Denken. Opdrachten voor een activerend geschiedenisonderwijs.** Boxmeer: Stichting Geschiedenis, Staatsinrichting en Educatie en Havekes, H., Aardema A., Van Rooijen B., De Vries J. (2005). **Geschiedenis Doordacht. Actief Historisch Denken 2.** Boxmeer: Stichting Geschiedenis, Staatsinrichting en Educatie.

Chronologie

Chronologie is één van de basisaspecten van het vak geschiedenis. Natuurlijk moeten leerlingen de belangrijkste data kennen en ook de belangrijkste gebeurtenissen en personen, maar dat is niet het doel. Dat reikt verder.

De leerlingen moeten bijvoorbeeld veranderingen zien, continuïteiten herkennen, door historische analogieën het heden kunnen verklaren of toch op zijn minst oorzaken en gevolgen zien van een gebeurtenis.

Opdracht

Door middel van tijdbalken gaan leerlingen actief met feiten aan de slag, waardoor samenhang zichtbaar wordt. De leerlingen moeten gegevens koppelen aan andere gegevens (bijvoorbeeld teksten, afbeeldingen) om ze op een juiste plaats in de tijdbalk te zetten. In de nabespreking moeten ze hun keuze beargumenteren en op elkaars argumenten reageren. Dan komt ook aan bod wat minder belangrijk, belangrijk en typerend is voor een periode. De kern van het historisch denken komt daarbij in het vizier: uitspraken, feiten en beelden krijgen betekenis als ze in een 'verhaal' worden geplaatst.

Doelstellingen

De leerlingen kunnen:

- betekenis geven aan historische feiten en data;
- verbanden tussen historische feiten aangeven (oorzaak-gevolg; continuïteit-discontinuïteit);
- hoofdzaken uit een historische periode aanduiden;
- eigen standpunten en eigen beslissingen beargumenteren;
- meningen en argumenten van medeleerlingen wegen in relatie met eigen opvattingen en kennis.

Voorbeeld

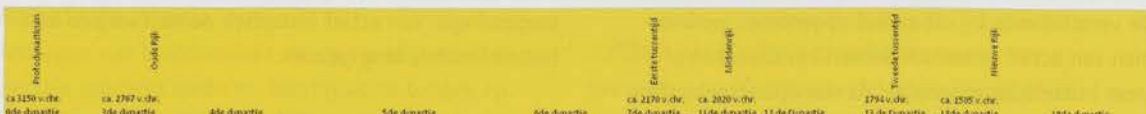
Grote bouwwerken van de Egyptische farao's¹

Deze eenvoudige oefening in chronologie is bestemd voor leerlingen van het eerste leerjaar in het voortgezet onderwijs. Werkwijze: Plaats de letter van de afbeeldingen en tekstjes in het juiste vakje op de tijdlijn.

Het complete voorbeeld van deze werkvorm, inclusief alle afbeeldingen, staat op de website van Kleio.

Met dank aan Nick Van de Broeck, student geschiedenis aan de Lerarenopleiding van de KHK, campus Vorselaar.

Beelden ter discussie

Beelden ter discussie laat leerlingen niet alleen goed naar afbeeldingen kijken (translatie), maar stimuleert ze ook om de bronnen te gebruiken voor een eigen standpunt (interpretatie). Door de inleving gaan de leerlingen zien hoe beeldende elementen uit een bron gebruikt kunnen worden om een eigen standpunt duidelijk te maken.

Opdracht

Leerlingen moeten een aantal prenten bestuderen en dan bekijken waar de gemeenschappelijke kenmerken zitten. Ze ordenen en vergelijken de afbeeldingen. Daarna bekijken ze diezelfde afbeeldingen nogmaals en maken er een keuze uit om het eigen standpunt duidelijk te maken. Door de standpunten van de andere leerlingen te lezen en de argumentatie daarbij te laten beoordelen, kan een levendige discussie ontstaan. Multi-interpretabele afbeeldingen zoals spotprenten zijn bij uitstek geschikt voor deze werkvorm. Bij het interpreteren gaat het erom welke de toenmalig heersende gedachten waren en welke discussies er werden gevoerd. De moeilijkheid daarbij is dat leerlingen zich vaak door hun eigentijdse opvattingen laten leiden en niet zo gemakkelijk een historische argumentatie opbouwen.

Doelstellingen

De leerlingen kunnen:

- betekenis geven aan historische beeldbronnen;
- beeldende bronnen beschrijven, analyseren en interpreteren (translatie en interpretatie);
- informatie bij elkaar brengen en tot een samenhangend geheel vormen;
- gebeurtenissen vanuit verschillende standpunten interpreteren (inleving en standplaatsgebondenheid);
- meningen van anderen herkennen, beoordelen en commentariëren;
- standpunten beredeneren en met historische argumenten onderbouwen.

Voorbeeld 1: katholiek versus protestant

Voorkennis: de belangrijkste verschillen tussen katholieke en protestantse geloofsuitingen zijn bekend.

Werkwijze: de klas wordt verdeeld in groepen van drie (of vier) leerlingen. Elke groep krijgt een aantal dezelfde prenten.

Opdracht: stap 1 Verdeel de prenten in twee groepen: in 'katholieke' en 'protestantse' prenten. Schrijf van elke prent op waarom die bij dat geloof thuis hoort door te verwijzen naar concrete elementen op de prent: translatie en interpretatie. Hierna kan een korte nabespreking volgen waarbij eventueel onderstaande toelichting kan worden ingebracht.

Stap 2

Kruip in de huid van een katholiek of een protestant en kies die afbeeldingen die het best bij jouw geloofsuiting passen en wissel je informatie uit met een andere groep. Door de standpunten van de andere groep te beluisteren en de argumentatie daarbij te laten beoordelen, kan een levendige discussie ontstaan.

Het complete voorbeeld van deze werkvorm, inclusief alle afbeeldingen, staat op de website van Kleio.

Satire op de godsdiensttwisten, anoniem zestiende eeuw: de strijd tussen katholiek en protestant wordt verbeeld door een speeltafel. Edelen en monniken spelen triktrak, een kaartspel, en dobbelen met als inzet een monnikskap en pij en liturgische voorwerpen. De paus en een kardinaal proberen tussenbeide te komen, maar worden voor rovers uitgemaakt.

The Mass Shooting of Jews in Ukraine 1941-1944:

The Holocaust by Bullets

In Nederland alleen te zien in Nationaal Monument Kamp Vught
met Nederlandse vertaling

10 september 2009 t/m 9 januari 2010

Voortgezet en hoger onderwijs:
Bezoek de expositie (16+); lesmateriaal en workshop op aanvraag.

Lunettenlaan 600
5263 NT Vught
(073) 656 67 64
www.nmkampvught.nl
www.holocaustbybullets.nl
Entree vrij | geschikt 16 +

Deze expositie is mogelijk dankzij

Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

The Mass Shooting of Jews in Ukraine 1941-1944:
The Holocaust by Bullets is ontwikkeld en wordt verspreid door
LE MEMORIAL DE LA SHOAH, Parijs, Frankrijk.

De krankzinnige verhalenvertellers

HET DIGITALE HOORSPEL IN DE KLAS

Het historische hoorspel is een vorm van verhalen vertellen, maar dan anders. Het heeft een eigen aanpak en regels. Bjorn Wansink en Marijn Frederiks hebben hiermee als docent geschiedenis ervaring opgedaan in de klas. Een nadere kennismaking.

Geschiedenisonderwijs kan vrij abstract zijn en zich afspelen op een niet concreet niveau. Er zijn leerlingen die mede daarom het gevoel hebben dat geschiedenis niet interessant is. Toch is het mogelijk om het 'verleden' te laten herleven en op deze manier leerlingen meer te motiveren voor het vak. Veel docenten doen dit door het vertellen van verhalen, het laten zien van een film of andere beelden. Een relatief onbekend medium is het historische hoorspel als didactisch hulpmiddel in de les. Begrijpelijk, want hoorspelen over het verleden zijn nauwelijks te vinden. Dat was voor ons een reden om ze zelf te gaan maken. Daarnaast speelde onze gezamenlijke fascinatie voor het vertellen van verhalen mee en ook onze creatieve achtergrond als muzikant en tekenaar. Onze hoorspelen worden dan ook ondersteund door muziek en zijn geïllustreerd met tekeningen. Wij denken dat je met het laten horen van hoorspelen meer kunt doen dan alleen motivatie oproepen. Er is een aantal redenen waarom wij denken dat een hoorspel een krachtig didactisch middel in de les kan zijn.

De passieve luisteraar

Vanuit de visie van de activerende didactiek wordt er soms getwijfeld aan het nut van verhalen in het geschiedenisonderwijs. Een verhaal legt alle macht in de handen van de docent en de leerlingen worden passieve luisteraars.¹ Naar aanleiding van neurologisch onderzoek valt te betwisten of de luisteraar wel echt passief is. Tijdens het luisteren naar een verhaal moeten leerlingen zich gebeurtenissen of aaneenschakelingen

inbeelden, dat kan niet zonder dezelfde delen van de hersenen aan te spreken als tijdens de fysieke realiteit. Een voorbeeld: wanneer mensen zich een knipperend licht voorstellen, activeren ze het visuele gedeelte van de hersenen, zo blijkt uit hersenscans; en als ze een aanraking van de huid visualiseren, activeren ze het tastgedeelte van de hersenen.² Hetzelfde geldt voor het meeleven van emoties. Een goed hoorspel of verhaal kan volgens deze theorie voor een gedeelte door de leerlingen worden meeleefd, de geschiedenis wordt dan meer levensecht. Een verhaal kan dus wel degelijk activeren.

Het gebruik van narratieven is een tweede reden waarom een hoorspel een goed didactisch middel is. Leerlingen worden in het geschiedenisonderwijs

Illustratie uit een van de hoorspelen.

A. Wilschut e.a., *Geschiedenisdidactiek, handboek voor de vakdocent* (Bussum 2004) 167.

M.R. Dadds, *Psychological Bulletin* 122 (1997) 89-103.

Bjorn Wansink is vakdidacticus geschiedenis aan het IVLOS en Marijn Frederiks is docent geschiedenis aan het Griffland College.

Illustratie uit een van de hoorspelen.

geconfronteerd met veel feiten, personen en gebeurtenissen. Historische kennis kan betekenisvol worden georganiseerd als deze wordt ingebed in een narratieve structuur. Een verhaal construeert een subjectief, maar betekenisvol geheel uit verschillende feiten uit het verleden. Er zijn leerlingen die geschiedenisfeiten makkelijker onthouden als ze ingebed zijn in een narratieve structuur, een voorbeeld hiervan kan bijvoorbeeld zijn: opkomst, uitbreiding, verval en het verdwijnen van het Romeinse rijk.³

Verder is het belangrijk dat leerlingen een rijk associatief netwerk hebben bij de verschillende tijdvakken om nieuwe kennis juist te kunnen plaatsen in het verleden. Wij menen dat geschiedenis hoorspelen kunnen bijdragen aan het uitbreiden van dat associatieve netwerk. Het is dan belangrijk dat het verhaal gekoppeld kan worden aan de kenmerkende aspecten en dat er verschillende historische begrippen in het verhaal verwerkt zitten. Wij zien het historisch referentiekader als klittenband waaraan gebeurtenissen, verschijnselen of personen kunnen worden geplakt. Hoe meer haakjes (associaties) er aan een tijdvak zitten hoe makkelijker het voor leerlingen wordt om nieuwe kennis een plaats te geven binnen het referentiekader. Als docenten zijn we continu bezig met het aanbrengen van haakjes in het geheugen van leerlingen. Nieuwe kennis moet ergens aan worden opgehangen, moet in verband worden gebracht met reeds aanwezige kennis, om te beklijven.

De doelgroep

Verschiedende ontwikkelingspsychologen veronderstellen dat leerlingen verschillende intellectuele fasen doorlopen en op een gegeven moment meer theoretisch en abstracter kunnen gaan denken. Piaget is een grondlegger van deze gedachte. De psychologe Waltraut Kuppers verdeelt de leerstof voor twaalfjarigen op in affine en diffuge leerstof. Tot de affine leerstof behoren de historische figuren, handelingen en bijzondere gebeurtenissen, waarin concrete details een rol spelen. Tot de diffuge leerstof behoren structuren, verbanden, regeringsvormen en daarmee meer abstracte begrippen. Leerlingen rond de twaalf jaar hebben vooral belang-

stelling voor affine leerstof. Uit deze theorievorming zou kunnen worden afgeleid dat hoorspelen vooral bij de onderbouw aanslaan.⁴

De ideeën van Kieran Egan sluiten hier gedeeltelijk bij aan. In zijn *Theory of Educational Development* worden vier fasen van ontwikkeling onderscheiden. Uitgangspunt bij deze verschillende fasen is de manier waarop kinderen tegen de werkelijkheid aankijken. Door leerlingen op een juiste manier te benaderen, dat wil zeggen een manier die past bij hoe zij op dat moment tegen de wereld aankijken, kun je hun leerproces bevorderen. Kijkend naar de theorie van Egan zouden onze hoorspelen vooral aansluiten bij de romantische fase (8/9-14/15 jaar). Kinderen ontwikkelen in deze fase een groeiend besef van historische tijd en logische verbanden. Het is de tussenfase tussen het mythisch denken en zuiver rationeel denken, dat meer centraal staat in het onderwijs. In de romantische fase ontwikkelen de leerlingen een eigen identiteit en beeld van de wereld. Verhalen helpen de leerling zich een beeld van de wereld te vormen en te bepalen hoe hij zich daar tegenover verhoudt. Leerlingen hebben behoefte aan details en identificatie met personen uit het verhaal. De filosofische fase beslaat de periode dat de leerlingen in de bovenbouw zitten (14/15-19/20). Leerlingen ontwikkelen een groeiend besef dat de wereld van invloed is op hun leven.⁵ De wereld wordt in deze periode meer geordend en in schema's geplaatst die structuur bieden. Voor deze laatste fase zijn onze hoorspelen minder geschikt.

Hoorspelen kunnen wel in de bovenbouw worden gebruikt, maar dan moeten de leerlingen in de didactische verwerking intellectueel uitgedaagd worden.

Het is bijvoorbeeld interessant om leerlingen in de bovenbouw allemaal dezelfde bronnen te geven en ze zelf een hoorspel te laten maken. Er zullen dan verschillende hoorspelen gemaakt worden. Stof voor een prachtige nabespreking.

Naast de hiervoor genoemde redenen zijn er nog andere. Door het gebruik van historische hoorspelen:

- krijgen abstracte begrippen meer betekenis, doordat zij worden ingebed in een concreet verhaal en wordt kennis in een vorm gegoten die meer betrekking heeft op het ware leven;⁶
- worden grote hoeveelheden informatie geïntegreerd;
- kun je de luistervaardigheden van leerlingen trainen.

In de les

De hoorspelen kunnen op verschillende wijzen in de les

▷ C. Van Boxtel, *Kraaltjes rijgen of edelsmeden?* Lezing op de lio-dag 30 maart 2009, Utrecht.

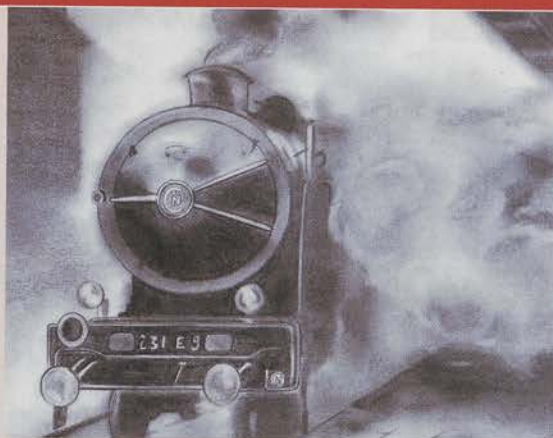
▷ J. Riksen, *Verhalen vertellen*, (niet gepubliceerd artikel).

▷ K. Egan, *The Educated Mind: How Cognitive Tools Shape Our Understanding* (1997).

▷ D.M. Kennedy, *The Art of the Tale: Story-Telling and History Teaching*, *American History* (1998) 462-473.

worden ingezet. In eerste plaats kunnen de hoorspelen goed worden gebruikt als een eerste oriëntatie op een hoofdstuk. Ten tweede kun je een hoorspel gebruiken om te kijken of bepaalde begrippen door leerlingen in het hoorspel worden herkend of begrepen. U kunt het hoorspel ook gebruiken ter afwisseling van uw les en om leerlingen te motiveren. Je kunt ook de leerlingen zelf een hoorspel laten maken, onze hoorspelen kunnen dan als voorbeeld dienen.

De hoorspelen zijn door ons geschreven. We hebben ons grotendeels gebaseerd op historische bronnen, maar de verhalen zijn ook gedeeltelijk verzonden. Meestal omdat de bronnen niet toereikend waren om een heel verhaal te schrijven. Ook hebben we een keuze gemaakt in de bronnen die we hebben gebruikt voor het schrijven

Illustratie bij het hoorspel over Engels en Marx.

van het verhaal. We hebben geprobeerd een middenweg te zoeken tussen een aantrekkelijk verhaal en de historische 'werkelijkheid'. De hoorspelen dienen dus beschouwd te worden als een didactisch hulpmiddel en niet als een betrouwbare weergave van de geschiedenis.

J. Venner e.a.,
Overzicht van de geschiedenis Feniks havo (2007) 205.

(VOORBEELD)Vragen bij het hoorspel 1848

Een aantal voorbeeldvragen bij het hoorspel 1848. Het hoorspel gaat over de democratische revolutie in Nederland.

Kennis en begrip

1. In welk tijdvak vindt dit verhaal plaats?
2. Waarom was koning Willem II zo bang?
3. In welke landen braken er nog meer revoluties uit?
4. Waarom liet Willem II de grondwet aanpassen?
5. Wie werd de voorzitter van de grondwetcommissie?
6. Waarom waren de twee Haagse Mannen in de herenclub tevreden over het nieuwe kiesrecht?
7. Wat wordt er bedoeld met ministeriële verantwoordelijkheid?

Toepassen van kenmerkende aspecten

8. Leg uit welke kenmerkende aspecten bij dit verhaal horen.
9. Wat waren de belangrijkste gevolgen van de democratische revolutie?

Interpretatie

10. Leg uit dat het liberalisme voortborduurde op de verworvenheden van de Franse Revolutie.
11. Was de revolutie voor alle bevolkingsgroepen een succes? Waarom wel of niet?
12. Zou er in Nederland nu ook nu een politieke revolutie kunnen plaatsvinden? Waarom wel of niet?

(voorbeeld)vragen bij domein A

13. Volgens de Haagse heren was de democratische revolutie een succes, gaat hier om een feit of een mening?
14. Zijn de gevolgen van de democratische revolutie in Nederland tegenwoordig nog zichtbaar?

Inlevingsopdrachten

15. Stel je voor: je bent als liberale verslaggever aanwezig geweest bij de demonstratie en bij de koning. Als ooggetuige schrijf je een verslag (200 woorden) van de gebeurtenissen, waarin onder andere aandacht wordt besteed aan het doel van de demonstratie, het verloop van de gebeurtenissen en de gevolgen.⁷

HISTORISCHE HOORSPELEN

Hieronder een overzicht van de, tot nu toe, gemaakte historische hoorspelen per tijdvak. Op de website www.kranksinnige verhalenvertellers.nl vindt een duidelijke koppeling plaats tussen de tien tijdvakken en de hoorspelen.

- tijdvak 2 - Isis en Osiris/een Egyptisch scheppingsverhaal
- tijdvak 3 - Bonifatius/Boudewijn met de IJzeren Arm
- tijdvak 4 - Floris V
- tijdvak 5 - De beeldenstorm
- tijdvak 6 - Coenraad van

Beuningen (Huis met de bloedvlekken)

- tijdvak 8 - 1830/1848/Engels en Marx
- tijdvak 9 - Arie Vlieland

Deze hoorspelen zijn kosteloos te beluisteren

www.kranksinnige verhalenvertellers.nl

Brieven naar Blankenberge

DE VORMINGSJAREN VAN VERZETS-STRIJDSTER REINA PRINSEN GEERLIGS

Reina Prinsen Geerligs. Tot het moment dat wij van onze geschiedenisdocent als praktische opdracht kregen haar betekenis te onderzoeken, hadden we die naam nog nooit gehoord. Een belangrijke verzetsstrijder? Kan wel. Nadat we ons wat meer in haar leven hadden verdiept, begon onze interesse te groeien.

Reina was pas negentien jaar toen ze in de Februaristaking (1941) voor het eerst haar verzet tegen de nazi's toonde. Hoe kwam het dat ze op zo'n jonge leeftijd in het verzet ging? Was ze niet bang? Getuigen vertellen dat ze zelfs zonder spoor van angst handelde. Waarom was ze zo zelfverzekerd? Wie was zij? Internet en documentaires konden ons daar maar een half antwoord op geven. Totdat Merel Berkelmans' moeder uitkomst bood: 'Reina Prinsen Geerligs? Volgens mij kende oma haar!' En inderdaad: oma, Madeleine Govaert, heeft in de jaren 1938 tot en met 1940 vanuit Blankenberge met Reina gecorrespondeerd na een toevallige ontmoeting in Brugge. Reina's brieven bleken in goede staat bewaard. Wat een vondst! We trilden van opwindning toen we de lang verborgen gebleven brieven in handen kregen. Maar we waren ook angstig, bang om de brieven te beschadigen. Nu zouden we een wel heel persoonlijk kijkje in het leven van Reina kunnen nemen. Dit had zij zelf geschreven, dit waren háár woorden. Het was bijna te mooi om waar te zijn.

Tijdens het lezen van de brieven aan oma raakten we steeds meer verward: hoe kon dit meisje, deze jonge vrouw, een mens hebben gedood? Hoe kon zij onderduikers hebben geholpen en wapens hebben gesmokkeld, terwijl ze pas net klaar was met haar schoolleven, dat opmerkelijk veel overeenkomsten vertoonde met het onze? We herkenden onszelf een beetje in haar en daardoor raakten we in de war. Het was wel duidelijk dat Reina niet voor één gat te vangen was, ze was een

intelligente jonge dame. Maar zouden wijzelf nu ook tot zoiets in staat zijn? Reina was het kennelijk wel geweest!

Ons beeld over haar, dat vooral gebaseerd was op haar daden, veranderde totaal. Door de brieven konden we ons identificeren met het leven van Reina, die tot dan toe voor ons gewoon een fotootje in ons geschiedenisboek was geweest. Reina was een slim meisje met gevoel voor humor, niet alleen een wapensmokkelaar. Ze had ook haar onzekerheden, over school en de oorlog, in plaats van nooit bang te zijn. Reina werd een mens voor ons. Dat maakte het werken aan de praktische opdracht zo bijzonder.

Reina Prinsen Geerligs werd op 7 oktober 1922 geboren in Nederlands-Indië. Ze groeide echter op in Amsterdam. Haar vader, R. J. Prinsen Geerligs, was een chemicus. Haar moeder was joods en zeer ontwikkeld. Verder had ze nog een jonger broertje, Alfred. Haar ouders waren zeer intellectuele mensen, die Reina vanaf haar jeugd gestimuleerd hebben zich zo goed mogelijk te ontwikkelen. Ze groeide op in betrekkelijke welvaart. Na de lagere school werd ze leerlinge aan het Barlaeus Gymnasium te Amsterdam, waar ze in dezelfde klas zat als de schrijver W. F. Hermans. Reina toonde een brede belangstelling en was veel met andere culturen bezig. Op het Barlaeus deed ze graag mee aan uitstapjes, zelfs naar andere landen. Verder was ze trots op haar woonplaats Amsterdam: in haar brieven legde ze haar

Reina Prinsen Geerligs.

Merel Berkelmans (17) en Merel van Gils (17) zijn 6-vwo-leerlingen aan het Dr. Mollercollege in Waalwijk.

correspondentievriendin Madeleine Govaert van alles uit over die stad. Ze heeft uiteindelijk twee verhalen gepubliceerd: 'Gerechtigheid' en 'In Brugge'. Deze verhalen kun je nu downloaden op het internet. Toen haar ouders en broertje tijdens de oorlog naar Laren verhuisden, bleef Reina in Amsterdam wonen, aan de Koninginneweg.

Dietse idealen

Geven de brieven uit 1938-1940 aanknopingspunten voor de vroegste politiek-maatschappelijke ideeën van de scholiere? Reina gebruikte in haar brieven 'Hooimaand' en 'Oogst' in plaats van juli en augustus om de maanden aan te duiden. Dit is typisch 'Diets'. Reina toonde zich daarmee een aanhangster van de Dietse (of Groot-Nederlandse) gedachte. Wie in de jaren twintig en dertig deze gedachte aanhing, vond dat er een historische verbondenheid bestond tussen 'Noord' en 'Zuid', dus van de inwoners aan weerszijden van de Nederlands-Belgische staatsgrens, en dat de scheiding van 1648 een onnatuurlijke of liever gezegd tegennatuurlijke situatie had geschapen. De Nederlandse stam vormde immers een eenheid!¹ Dietse denkers wilden ook opkomen voor de 'verdrukte' Vlamingen, die onder de plak zouden zitten van het verfranste Brussel. In een van haar laatste brieven aan Madeleine zegt Reina: 'Ik ben Dietsche, maar geen fascist'. Toenmalige fascisten omarmden namelijk vaak de Dietse gedachte. Reina vraagt zich ook af of Madeleine soms een 'Flamingante' is en welke taal ze thuis spreken in verband met haar 'Dietsche ziekte'.

Reina hing dus de Groot-Nederlandse gedachte aan. Met de komst van de bezetter werd opkomen voor het Nederlandse volk het hoofddoel in Reina's leven. Dit borduurt in zekere zin voort op het feit dat ze aanhanger was van de Dietse idealen: ze blijft een compromisloze en principiële stellingname houden. Heeft die uiting van politiek idealisme in de bezettingsjaren een uitweg gezocht in anti-Duitse verzetsdaden ten dienste van het Nederlandse volk?

Reina in het verzet

De moeder van Reina was joods, wat de reden was voor haar ouders en broertje Alfred om naar Laren te verhuizen. Na het gymnasium wilde Reina gaan studeren, want ze kon erg goed leren, maar haar joodse afkomst verhinderde dit. Al mocht Reina niet meer studeren, ze bleef toch alleen in Amsterdam wonen. Reina schijnt heel boos en verdrietig te zijn geweest over het studieverbod, want ze wilde erg graag schrijfster worden. Je merkt die ambitie ook in de brieven; ze formuleert haar

zinnen heel bewust. Het feit dat ze niet meer mocht leren zou haar volgens Marjan Schwegman (directeur NIOD) hebben gemotiveerd om verzet te gaan plegen. Uiteindelijk heeft ze zich bij het verzet aangesloten door bij verzetsgroep CS-6 te gaan. Ze moest namelijk zelf op een gegeven moment onderduiken en kwam toen terecht bij een van de leden van deze groep. In Amsterdam zag Reina hoe de joodse bevolking werd behandeld. Een medeverzetsheld uit haar verzetsgroep CS-6 - afkorting van Corellistraat 6, waar de groep samenkwam - maakt in de documentaire *Hoge Bomen* duidelijk dat dit voor Reina de voornaamste beweegreden was. Zij zou het gevoel hebben dat ze iets moest betekenen voor haar joodse medemensen. Bert Bakkenes, auteur van *De ondergang van de linkse verzetsgroep CS-6*, beweert dat ook ideologische redenen haar aan het denken hebben gezet.

Reeds in haar gymnasiumjaren was ze bezig geweest met het thema oorlog. Ze was toen lid van een vereniging die principieel zonder leiding opereerde, en onder meer de oorzaken van de Eerste Wereldoorlog onderzocht.

Reina is vrij snel begonnen met hulp aan joodse onderduikers. De verzetsgroep CS-6 was heel actief: de leden hebben diverse collaborateurs geliquideerd. De groep bestond uit studenten tussen de zestien en drieëntwintig jaar die opkwamen voor de joodse minderheid. De leden van CS-6 begonnen hun verzetswerk 'onschuldig', bijvoorbeeld door persoonsbewijzen te stelen, maar later gingen ze ook samenwerken met andere verzetsgroepen. Er was geen duidelijk leiding aanwezig, maar er zijn wel een paar namen die steeds genoemd worden: Gerrit van der Veen, Hans Katan en Jan Verleun. Dat het onschuldige verzetswerk uitliep op heuse aanvallen is langzaamaan gegroeid. Stapsgewijs gingen ze steeds verder in hun verzet. In totaal hebben de leden zeker vierentwintig liquidaties op hun naam staan. Reina zelf was betrokken bij een aanslag op een

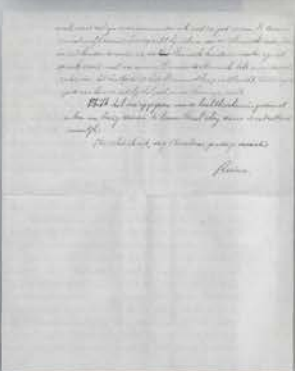
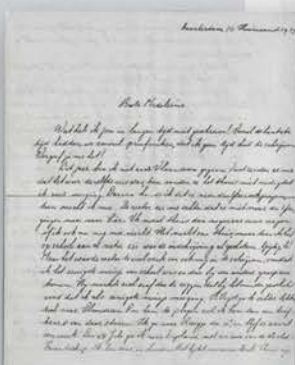
Dr. J.L.G. Van Oudheusden, *Brabantia Nostra* (Tilburg 1990), p. 129-130

Links Merel Berkelmans, rechts Merel van Gils, met Reina's brieven.

► Uit een ongepubliceerde lezing van prof.dr. Marjan Schwegman, directeur NIOD

▽ Een van de brieven van Reina Prinsen Geerligts aan Madeleine Govaert.

politieaan, Pieter Kaay, in 1943. Hij was medeverantwoordelijk voor het oppakken van verzetsmensen, die een aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister hadden gepleegd. Reina was ook bij die aanslag betrokken.

Verraad en executie

Na haar aanslag op Pieter Kaay werd Reina verraden. Ze werd opgepakt toen ze een wapen kwam afleveren. Voordat ze naar het concentratiekamp Sachsenhausen werd gebracht, zat ze in een arrestatiehuis vast. Ze heeft toen nog met haar familie kunnen corresponderen door een briefje in een knuffeltje te stoppen. Dat knuffeltje is bij haar ouders terechtgekomen.

Op 24 november 1943 werd Reina in kamp Sachsenhausen geëxecuteerd, samen met twee andere vrouwelijke verzetsstrijders, Truus van Lier en Nel Hissink-van de

Brink. Dat was al de dag na de aankomst in het kamp. Dit werd bevestigd aan haar familie door een brief van de journalist Joop Zwart.

De ouders van Reina hebben nog lange tijd naar hun dochter gezocht. Via het Rode Kruis kwamen zij met Joop Zwart in contact. Hij schreef dat hij zonder twijfel kon vertellen dat zij in Sachsenhausen was overleden. In een afscheidsbrief aan haar ouders had Reina geschreven: 'Ik ben trots op wat ik gedaan heb.'

Al tijdens de bezettingsjaren werd Reina gezien als een echte heldin. Zij had het verzetswerk immers met haar leven betaald. Er werd tegen haar opgekeken en in die zin vormde ze al tijdens de oorlog een inspiratiebron voor velen. In 1947 hebben de ouders een literatuurprijs ingesteld en naar Reina vernoemd. Deze prijs was bedoeld voor jonge, veelbelovende schrijvers. Tot 1973 is de Reina Prinsen Geerligts-prijs uitgereikt. Er zijn ook straten en scholen naar haar vernoemd. In 1970 is er in Amsterdam een herdenkingsplaquette voor onze heldin onthuld.

Wat maakt Reina bijzonder?

Waarom wordt de ene verzetsheld herdacht en de andere niet, terwijl beiden duidelijk veel betekend hebben voor het vaderland? Waarom geniet Reina's naam meer bekendheid dan die van Truus van Lier? Voorop staat dat beide vrouwen, samen met Nel Hissink, als man gevallen zijn. Reina is een van de weinige vrouwen die om verzetsredenen door de Duitsers is geëxecuteerd. Waarom zij wel? Haar deelname aan verscheidene executies zal er vast mee te maken hebben. Nu komen we bij de vraag

die ons het meest bezighield: hoe kon een meisje van ongeveer onze leeftijd een *mens* doden, terwijl ze een paar jaar ervoor nog het onschuldige schoolmeisje was? Zoals Marjan Schwegman zegt: 'Reina heeft zich gedragen als een soldaat en heeft de rol van iemand die vijanden uitschakelt wellicht ook zo opgevat.'² Ze heeft moed, koelheid, berekening en zelfbeheersing getoond. Maakt dat haar zo bijzonder? Wij vinden van wel. Vooral ook omdat ze wist wat er van haar verwacht werd in het verzetswerk. "Ze werkte samen, nam geen onverantwoorde risico's. Het ging om het doel, afbreuk doen aan de vijand, niet om de eigen rol. Zie ook een uitspraak tegenover haar ouders: 'het gaat niet om mij of u, vader en moeder, maar om het land', aldus Marjan Schwegman. Al die eigenschappen maken haar tot een uitzonderlijke verzetsheld.

Karakterschets

De brieven aan Madeleine gaven ons een indruk van hoe Reina persoonlijk was. De onderwerpen waarover ze vertelt, maken veel duidelijk over haar manier van denken en doen. Zo schrijft ze veel over het (culturele) leven in Amsterdam, wat laat zien dat ze geïnteresseerd is in meer dan alleen haar eigen leven. Ze schrijft dan bijvoorbeeld vol trots over de St. Nicolaaskerk. Reina had vele interesses. Ze hield van reizen, schaatsen met haar vriendinnen, schrijven van opstellen en toneelspel. Ze maakte voor die tijd veel reizen: zo ging ze bijvoorbeeld in juli 1940 met de 'World Friendship' naar Londen en had ze klassenuitjes naar Vlaanderen. Met haar ouders heeft ze een cruise gemaakt waarbij ze naar verschillende havens, onder andere in Lissabon en de Canarische Eilanden, voer. Uit die verre reizen kun je opmaken dat ze in een zeer welvarend gezin leefde. Ze voelde zich ook betrokken met de samenleving. In een van de brieven staat dat ze zich heeft opgegeven voor de luchtbeschermingsdienst. Je kon daar leren seinen om uiteindelijk de vliegtuigen te helpen.

Waarschijnlijk heeft Reina een druk sociaal leven gehad: meerdere brieven beginnen met de zin 'Wat heb ik jou toch lang niet geschreven!'. Ze zal het te druk hebben gehad met andere dingen om eerder te antwoorden. In haar vrije tijd schreef ze graag. Dat merk je aan de brieven: de zinnen zijn zorgvuldig geformuleerd en ze is al zo geïnteresseerd in het schrijven dat haar grapjes nu nog tot hardop lachen leiden.

Reina was waarschijnlijk erg vastberaden en misschien ook een beetje eigenwijs. Als haar rector haar verbiedt mee te gaan met een reisje, schrijft ze aan Madeleine: 'In Oogst ga ik echter lekker toch naar Vlaanderen. Om hem (de rector) te plagen zal ik dan een briefkaart van

daar sturen.

Je merkt wel goed dat ze van onze leeftijd is. Ze schrijft bijvoorbeeld over een grappig voorval in de klas waar ze lange tijd om hebben gelachen. Wij zouden dit ook aan elkaar kunnen vertellen: ze schrijft over onderwerpen

"We herkennen onszelf een beetje in haar en daardoor raakten we in de war."

die ons nu ook bezighouden. Reina was wel een serieuze leerling, hoewel ze soms genoeg had van school: 'Morgen Geschiedenisproefwerk over Napoleon, alles... brr, ik heb nooit mijn les geleerd, hoe kom ik erdoor!'

Reina was dus een sociale en intelligente jonge vrouw die, als de oorlog er niet geweest was, zeker wat had kunnen bereiken in Nederland.

Meer herdenken

De hoofdvraag van de praktische opdracht was: 'Moeten verzetshelden meer herdacht worden?' Na dit werkstuk zijn wij helemaal vóór. De moed die verzetsmensen opbrachten, de angsten die ze doorstonden... dat moet herinnerd worden. Naar ons idee gebeurt dat tegenwoordig te weinig. Het is misschien een idee om een (nationale feest-)dag uit te kiezen waarop verzetshelden worden herdacht. Eén verzetsheld zou hiervoor symbool kunnen staan, maar je zou op deze dag in principe iedere verzetsheld mogen herdenken die je wilt.

Een paar maanden geleden was er een discussie in de media over de vraag of verzetshelden onnodig 'verraders' geliquideerd hadden. Dit heeft een storm van protest losgemaakt bij veel mensen, vooral bij diegene die de oorlog hadden meegemaakt. Zij vonden dat je die daden niet los kon zien van de tijd waarin ze plaatsvonden: in oorlogstijd heersen andere regels. Beslissingen moeten vaak snel genomen worden en die konden zeer ingrijpende gevolgen hebben.

Wij denken dat het goed is dat mensen in deze tijd wat meer over de oorlogsperiode gaan nadenken. Heeft u er wel eens bij stilgestaan wat het doden van een mens met iemand als Reina moet hebben gedaan? Natuurlijk moet er ruimte zijn voor kritiek, maar dat verzetsstrijders veel hebben betekend voor ons land moet ook duidelijk gemaakt worden. En vaak ook! Zonder al die dappere Reina's had het er namelijk heel anders uit kunnen zien voor Nederland.

Het uitwerken van de opdracht uit *Sprekend Verleden* hebben we met behulp van verschillende bronnen gedaan. We hebben uiteraard de brieven van Reina Prinsen Geerligts aan Madeleine Govaert als belangrijkste informatiebron benut. Ook de documentaire over Reina in een aflevering van *Hoge Bomen* van de AVRO uit 2007 hebben we gebruikt, naast het boekje van Rob van Olm: *Recht, al barste de wereld*. In het filmpje van *Hoge Bomen* spreken oude bekenden over Reina en haar inzet voor het verzetswerk. Ook komt de directeur van NIOD, Marjan Schwegman, aan het woord. Internet was ook een grote bron van informatie voor ons, hoewel we wel hebben geleerd hier voorzichtig mee om te gaan: er staat soms ook zoveel onzin op het net! Daarom probeerden we ons te beperken tot de documentaire en de brieven.

ENKELE CITATEN UIT DE BRIEVEN

'Je schreef dat je van plan was na je examen in Amsterdam te komen, dan kan je onze mooie stad eens in werkelijkheid zien. Zijn fiere patriciërshuizen, zijn rijke stadhuis, en de schilderijen die uit dezelfde tijd stammen. Onze beste tijd, de 'gouden eeuw' noemen we het, even na de 80-jarige oorlog. Het is, wat de Middeleeuwen voor Vlaanderen waren. De Spanjaarden hebben Vlaanderen te gronde gericht, de Noordelijke Nederlanden hebben ze sterk gemaakt. Wij hebben ons er weer bovenop gewerkt na de overheersching van Napoleon, voor Vlaanderen was het veel lastiger, omdat ze ingelijfd waren bij een staat die sterk Fransch georiënteerd was...'

'O, ik dans al van vreugde als ik aan toneelrepetitie denk, dat vind ik toch zoo fijn! Als ik mijn geschiedenis ken, ga ik nog even mijn rol voorlezen. Merken jullie veel van den oorlog op school, of thuis bij de zee? Wij merken het natuurlijk door mijn vader die ordedienst is en de distributie; suiker en bruine bonen worden gedistribueerd, verder kan je alles krijgen...'

Een toevallige ontmoeting tussen een Vlaams en een Amsterdams meisje in Brugge in 1938 leidde tot een jarenlange briefwisseling. Het Amsterdamse meisje was Reina Prinsen Geerligts, de latere verzetsstrijdster. De vondst van acht van haar brieven afgelopen voorjaar bleek een fantastische ontdekking. Die brieven vertellen veel over Reina's schooltijd tegen de achtergrond van de dreigende internationale situatie. Zij laten een ontwikkeling zien van de jonge vrouw in de richting van wat ze had willen worden: schrijfster.

Naar mijn oordeel zijn de brieven van historisch belang. De oma van Merel stemde graag toe in overdracht aan het NIOD te Amsterdam. Inmiddels heb ik de brieven daar bezorgd. Deze zijn volledig openbaar en kunnen door iedere belangstellende worden geraadpleegd.

In dit artikel, een bewerking van een praktische opdracht, vertellen mijn leerlingen wat de bijzondere vondst voor hen betekende.

Jan van Oudheusden

LUC PANHUYSEN

RAMPJAAR 1672

HOE DE REPUBLIEK AAN DE ONDERGANG ONTSNAPTE.

(Atlas: Amsterdam 2009) 480 blz., € 39,50

Het is eigenlijk vreemd dat het zo lang duurde voor iemand zich aan dit onderwerp waagde. Rasverteller Luc Panhuysen heeft de tijd in ieder geval mee. Met uniek bronnenmateriaal herschiep hij de Republiek in 1672.

De geschiedenis laat zich in principe vertellen als een oud-testamentisch verhaal waar mijn vroegere schoolhoofd, meester Boonstra, iets prachtigs van had kunnen maken. Er is een piepklein landje dat het lange tijd allemaal vreselijk tegenzit: vier oppermachtige tegenstanders die zich gezamenlijk op hem stortten en tegen wie elk verzet zinloos lijkt, bondgenoten die het op het beslissende moment laten afweten, tegenwerking van alle kanten en een volstrekt gebrek aan interne saamhorigheid. Maar ten slotte komt de dreumes dan, tegen alle verwachtingen in, de tegenspoed te boven dankzij de langverbeide komst van een positieve held. Weliswaar een held met een klein smetje op het blazoen, namelijk medeplichtigheid aan een dubbele politieke moord, maar toch.

Het mag daarom een wonder heten dat niemand eerder, sinds Robert Fruin's *De oorlog van 1672*, zich aan dit onderwerp heeft gewaagd. De tijden zijn er toch naar, zou je zeggen. Immers het volk woelt om meer

trots op Nederland, er dreigde een heus burgeroorlogje tussen Arnhem en Den Haag over plaats en inhoud van het Nationaal Historisch Museum en na Koninginnedag in Apeldoorn lijkt de band tussen Volk en Oranje weer behoorlijk solide. Luc Panhuysen heeft dus met zijn nieuwe boek *Rampjaar 1672* alle wind in de zeilen.

Uniek bronnenmateriaal

Daar komt nog bij dat hij kon beschikken over zeer bijzonder bronnenmateriaal. Hij ontdekte in het Utrechts archief een uitgebreide briefwisseling uit deze bewogen tijden tussen Margaretha Turnor, kasteelvrouwe van het slot Amerongen, haar man Godard Adrian van Reede, die de Republiek diende als hoofd van de diplomatieke dienst en hun beider zoon Godard, die destijds bezig was met een carrière in het Staatse leger. Alleen al de brieven die Van Reede senior verstuurde beslaan zestien dozen met elk tachtig tot honderd brieven. De door hem ontvangen missiven zijn met circa zeventig dozen nog veel omvangrijker. En hier zijn

dan nog niet eens de brieven van Margaretha en hun zoon bijgeteld, respectievelijk zeven en zes dozen. Dankzij deze omvangrijke correspondentie kon Panhuysen het verhaal als het ware van binnenuit vertellen, vooral ook omdat het om *dramatis personae* gaat die zeer dicht bij de macht zaten. Van Reede père putte zich, letterlijk en figuurlijk, uit om in Berlijn de keurvorst van het protestantse Brandenburg te bewegen het gelijkgezinde broederland militair te hulp te komen, daarbij niet alleen tegengewerkt door de Franse gezant ter plaatse, maar ook en vooral door de ergerniswekkende schrapperigheid van de Republikeinse schatkistbewaarders. Zoonlief bekleedde, zoals gezegd, een belangrijke functie in het leger en beschreef de zo mogelijk nog irritantere incompetentie, lafheid, corruptie, arrogantie, onbenul en klunzigheid van het Staatse leger. Maar de spil van de briefwisseling was voor mij Margaretha, die noodgedwongen in haar woning op de Kneuterdijk in Den Haag verbleef (het familiekasteel lag in

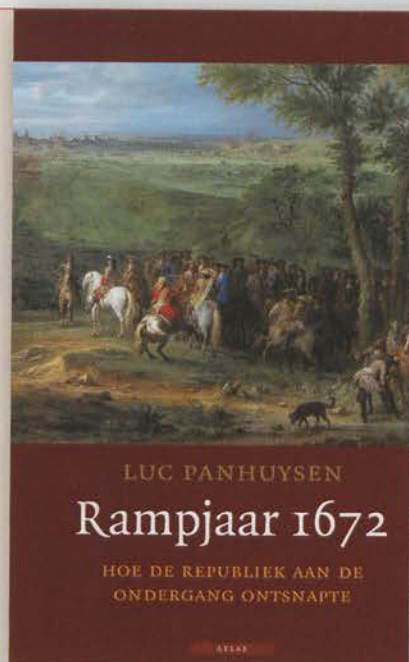
bezet gebied en zou uiteindelijk ook door de vijand worden vernietigd) en daar voortdurend op het vinkentouw zat, om het laatste oorlogsnieuws te weten te komen teneinde man- en zoonlief van zoveel mogelijk wederwaardigheden op de hoogte te stellen. Om van dit alles iets moois te maken kun je wel op rasverteller Panhuysen bouwen. Hij heeft zijn sporen al verdiend met *De beloofde stad* (2000), over de Wederdopers in Munster, en vooral met *De Ware Vrijheid* (2003), een biografie over de gebroeders De Witt, waarmee hij het onderhavige onderwerp al tamelijk dicht was genaderd. En ook nu weer *never a dull moment*, al zijn zijn stijlfiguren soms wel irritant (zo heet het bisdom Luik 'een biefstuk die aan de Maas was gespietst'). Maar zelfs op de mooiste paden loop je wel eens tegen een brandnetel aan, zullen we maar zeggen.

Radeloze paniek

En zo zijn we bijna ooggetuige van radeloze paniek die, nota bene, Gods eigen volk en zijn bestuurders beving toen in de zomer van dat bewuste *annus horribilis* de gecombineerde legers van Lodewijk XIV, de bisschop van Keulen en zijn collega van Munster een groot deel van de Republiek onder de voet liepen. En alsof dat nog niet genoeg was, dreigde er ook nog een invasie vanaf de Noordzee, waar de Anglo-Franse vloot zich nauwelijks onder de indruk toonde van de Nederlandse marine, het genie van De Ruyter ten spijt. De IJssellinie werd snel verlaten en Utrecht zonder slag of stoot aan de vijand prijsgegeven. En

de Waterlinie, waar later nog met zoveel trots op werd teruggekeken? Die bestond nauwelijks, want de rivieren die haar moesten voeden bevatten, door de droge zomer, veel te weinig water. En daar waar de inundaties wel leken te lukken, werden de gesloopte sluizen en de gaten in de dijken clandestien weer vakkundig gerepareerd door de gedupeerde boeren, die wel doodsbang waren voor de oprukkende vijand maar nog banger voor een lege portemonnee. De Prins van Oranje, de positieve held van hierboven, moest uiteindelijk de doodstraf instellen om nog iets te scheppen wat op een barrière leek. Nee, Waterlinie noch leger ('een klein hoopjen') konden Lodewijk van zijn plannen afhouden, die, wanneer zij zouden zijn doorgegaan, niets van de Republiek zouden hebben overgelaten. Door geaardel en gestuntel was de vaart echter al snel uit de aanval die was opgezet als een onvervalste *Blitzkrieg*. Had de Zonnekoning snelheid kunnen behouden, dan was zijn kostje gekocht geweest, want niet alleen was het Staatse leger in de beginfase volstrekt niet op zijn taak berekend, het defaitisme in stad en land was endemisch en uiteindelijk waren er maar drie rotsen in de branding, over wiens statuut de lezer zelf mag oordelen: De Ruyter, de piepjonge Willem III en de stad Amsterdam (in willekeurige volgorde). Politiek gezien een curieuze combinatie. En zo komt de glorieuze koning in een vicieuze cirkel terecht. Tijdsverlies voor hem is tijdswinst voor de Republiek. Steden, en daar waren er veel

van, vatten moed en verzetten zich, hetgeen nog meer tijdsverlies betekende en nog meer steden die de stoute schoenen aantrokken. En intussen kwam de bodem van de koninklijke schatkist steeds meer in zicht. Waar hadden we dit eerder gehoord? Van een koning die failliet ging omdat het ene stadje nog niet ingenomen was of de volgende alweer klaar stond om zijn rol over te nemen. Het is een heerlijk boek om te lezen, niet alleen omdat de gebeurtenissen uit het Rampjaar (eigenlijk waren het er twee) eens netjes op een rijtje worden gezet, maar ook omdat er nog zoveel andere zaken te berde worden gebracht. Nooit geweten dat de diplomatie in die tijd al zo professioneel was georganiseerd en van zo'n groot belang, nooit geweten ook dat een brief destijds, onder andere dankzij de firma Thurn und Taxis, bijna overal in het beschaafde Europa, binnen een week was bezorgd. En ook nooit geweten wat een uitlegger was (nota bene: geen leraar). Een paar punten van kritiek betreffen, behalve de wat ronkende stijl van de auteur, vooral de prijs van het boek en in relatie daarmee de knullige kaartjes. Dat hadden er best een paar meer kunnen zijn en, voor dat geld, professioneler uitgevoerd. En wat verder bevreemdt is, dat er in een boek dat zo sterk leunt op een correspondentie, geen enkele brief in extenso wordt geciteerd.

'Mijn vader is een vagebond'

HAVOLEERLINGEN SCHRIJVEN HISTORISCHE DAGBOEKEN ALS PO

Een medegevangene van Domela Nieuwenhuis vertelt over zijn ontmoetingen met de grote voorman der socialisten; een Utrechtse patriot neemt in 1786 actief deel aan een oproer om het Utrechtse regentenbestuur te lichten. Inleving in een historische persoon blijkt voor 4-havoleerlingen een uitstekende werkvorm om geschiedenis te beleven.

Op veel scholen is de discussie over de specifieke eigenschappen van de havoleerling, en de noodzaak ons onderwijs daaraan aan te passen, uiterst actueel. Te lang was het havo-onderwijs 'uitgekleed' vwo-onderwijs en dit deed zonder meer onrecht aan de bijzondere potenties van havoleerlingen. Geschiedenissecties in het land hebben zich opnieuw gebogen over de vraag hoe ons vak voor havoleerlingen aantrekkelijker kan worden gemaakt. Sinds enige jaren is het in ons vak op de havo regel geworden om historische personen nadrukkelijker in lessen en toetsen te laten figureren dan op het vwo.

familiegeschiedenissen. Ouders en grootouders werden geraadpleegd; omzwervingen van de voorwerpen zorgvuldig gedocumenteerd. Het fotograferen, nauwkeurig opmeten en beschrijven van het voorwerp dwong de leerlingen écht te kijken. Steevast was de conclusie van leerlingen dat zij nooit meer op dezelfde wijze naar het voorwerp zouden kijken, nu ze de geschiedenis ervan kenden. Met de invoering van de vernieuwde tweede fase besloten we de PO havo-4 te koppelen aan het verplichte thema "de ontwikkeling van de democratie en rechtstaat in Nederland"; een onderwerp dat voor

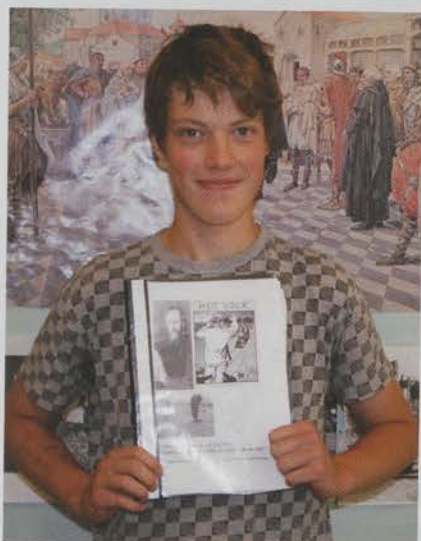
"De keuze voor het schrijven van een historische dagboek bleek een schot in de roos!"

Het is onze ervaring dat zich aan dergelijke persoonlijke verhalen een tijdsbeeld voor havoleerlingen gemakkelijker laat verbinden. In toetsen in onder- en bovenbouw is er een 'stel je voor'-vraag, waarbij leerlingen zich moeten verplaatsen in een historisch persoon of een aan een persoon verbonden historisch dilemma. Voortbordurend op de positieve ervaringen met deze aanpak hebben we ervoor gekozen ook de Praktische Opdrachten (PO) nadrukkelijker vanuit een persoonlijke invalshoek vorm te geven. Zo leverde een 4-havo PO met de titel: "Het oudste voorwerp bij ons thuis" een keur aan voorwerpen op, ingebed in soms ontroerende

veel 4-havoleerlingen niet erg eenvoudig is. Ook hier besloten we dat, door een benadering vanuit personen, mogelijke weerstand zou kunnen worden weggenomen. Hierin zijn we geenszins teleurgesteld. Integendeel, de keuze voor het schrijven van een historisch dagboek bleek een schot in de roos!

Historische identificatie

Het is onze ervaring dat havoleerlingen zich bij inlevingsopdrachten in het algemeen minder geremd voelen dan vwo'ers, die al snel denken dat ze gek doen of onvoldoende weten om iets 'waarheidsgetrouw' te

Peer van Tetterode (16) ontmoet Domela Nieuwenhuis.

Peer is een jongen met schrijftalent. Hij laat een negentienjarige arbeidersjongen – Arendt – in de Utrechtse gevangenis in contact komen met Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Arendt doorloopt in het dagboek een intellectueel proces van godvrezende christen tot overtuigd marxist, als gevolg van een aantal ontmoetingen tussen Arendt en Domela Nieuwenhuis. Het dagboek begint aldus:

Lieve Heer,

Dit jaar begin ik aan een dagboek waar ik eens in de zoveel tijd mijn belevingen in kwijt kan; ik hoop dat dit de tijd zal doden die ik in de cellulaire gevangenis in Utrecht doorbreng. Mijn naam is Arendt Jan van Tol, ik ben 19 jaar oud. Mijn moe-

der is een jaar geleden doodgegaan aan de tering (Moge zij rust vinden in uw huis) en daardoor ben ik achtergelaten met de zorg voor mijn broertje en zusje. Mijn vader is een vagebond, een schoft en een zuiplap, die eens in de zoveel tijd langskomt bij ons om al de zuurverdiende centen van ons gezin in de fles te gooien. Nu ik gevangen zit in het huis van bewaring te Utrecht, ver van huis, ver van Mookum, maak ik me zorgen over het gezin. Ik zorgde voor het brood en nu ik weg ben weet ik niet wat er van ze wordt. Liesje en Fer zijn nog te jong om te werken en vader loopt los rond als een wolf om de lammetjes.

Het lot wil dat Arendt een cel naast die van Domela Nieuwenhuis krijgt en zij raken in gesprek. Op enig moment leent Domela hem het Communistisch Manifest van Karl Marx. In het diepst van de nacht spreken zij erover, nadat Domela Arendt gewekt heeft:

"Wat wilt u vragen op dit onmogelijke uur?" Ferdinand lachte en zei: "Het spijt mij van het tijdstip, maar nu weet ik tenminste zeker dat niemand meeluistert, dat geeft me een beter gevoel. Ik wilde je vragen wat je van het boek vond..." Hier moest ik over na denken. (...) "Het was alsof er dingen in stonden die ik altijd al dacht maar nooit hardop gezegd heb, het was herkenbaar maar aan de andere kant sloeg het als een vloedgolf op mijn gemoedsrust." "Ik ken dat gevoel," zei Ferdinand. "Ik was ooit dominee en toen ik jong was wilde ik mijn leven aan het geloof wijden. Dus ging ik theologie studeren. Maar altijd heb ik gedacht dat het hypocriet was om mijn leven te wijden aan iets niet tastbaars, iets wat ik niet kan bewijzen, die god van onze kerken, terwijl ik niet omkijk naar de mensen om mij heen die lijden onder de ongelijkheid die mensen zoals ik veroorzaken. En mensen wachten, wachten eindeloos op die god die alle kaarten weer eerlijk verdeelt maar ze zien niet dat ze zelf het initiatief zouden moeten nemen." Ik dacht over wat hij gezegd had en hoe ik het ook probeerde, het lukt me niet om er wat tegen in te brengen.

doen. Havoleerlingen storten zich met enthousiasme en fantasie in historische identificatie-opdrachten. Hierin schuilen uiteraard zowel kansen als gevaren. Het is onze taak de fantasie en de inleving zo te sturen dat het inhoudelijk ergens over blijft gaan. Dat de identificatie niet uitsluitend op het emotionele vlak blijft steken, maar dat er ook rationele, zaakgebonden inleving plaatsvindt. Alleen dan levert historische identificatie

verdieping van het begrip voor een persoon, gebeurtenis of tijd op. Veel hangt dus af van de structuur van de identificatie-opdracht. Zijn de randvoorwaarden helder, dan blijft de leerling op de rails.

Hoewel het dagboekfragment en daarmee dus de historische identificatie de kern van de opdracht vormt, gaan hieraan enkele opdrachten vooraf die de kwaliteit van het dagboek moeten waarborgen. Eerst is er een

Peer van Tetterode stelde zich voor hoe het was in de tijd van Domela Nieuwenhuis.

Jonas Raps (16) is een Utrechtse patriot.

Jonas leefde zich in in een patriot die het bestuur van de stad Utrecht deed vallen.

Het is een avontuurlijk verhaal, waarin niettemin feiten op de juiste plaats zijn ingebracht. Hij beschrijft hoe de sfeer in de stad is veranderd sinds een anoniem pamflet is verschenen.

Op een bijeenkomst van patriotten slaat de vlam in de pan:

Ik klop drie keer op de achterdeur van het huis. Er gaat een schuifje in de deur open en ik zie de bezorgde blik van Jan. "Oh, gelukkig, jij bent het", zegt hij, en doet de deur voor mij open. Jan is ook een patriot en hij leent zijn huis voor deze bijeenkomst. Ik volg hem zijn huis door naar een grote kelder waar een stuk of vijftig man zich heeft verzameld. Ze groeten mij en ik ga zitten op een van de houten bankjes die in de kelder zijn neergezet. Een man gaat op een tafel staan waar iedereen hem kan zien en begint met een toespraak. "Het wordt eindelijk eens tijd dat we maatregelen nemen!" roept hij. "Als de regenten van Utrecht weigeren om met ons samen te werken zit er niets anders op dan om ze te dwingen! Overal in onze geliefde stad Utrecht worden op dit moment bijeenkomsten gehouden. Over twee uur verzamelen wij ons op het marktplein en bestormen we het stadhuis. Daarna zullen wij aan de macht zijn!" Ik kijk om mij heen en zie op de gezichten van veel mensen een angstige blik; ze wisten wel dat dit er aan zat te komen, maar nu was het echt zover. Een kwartier later is de man uitgesproken, we hebben nog anderhalf uur totdat we op het marktplein moeten staan.

De jonge patriot krijgt een geweer, uit Frankrijk gesmokkeld, mee en wringt zich door een menigte op het plein naar voren. Een opruiende spreker zet de mensen tot actie aan:

Iedereen schreeuwt met de man mee en begint tegelijk richting stadhuis te rennen. Ik pak mijn geweer en ren mee. De deur van het stadhuis wordt door een zee van mensen opengetrapt en ik ga als een van de eersten naar binnen.

Toeval brengt hem oog in oog met een regent:

Er is ook niemand in de laatste kamer. Op dat moment hoor ik achter mij een zacht bonkgeluid. Ik draai me snel om en schrik van mijn eigen spiegelbeeld in een spiegel die op een grote kast hangt. Ik open langzaam de kastdeur en vind daar een ineengedoken man in mooie kleren. Hij kijkt mij bang aan. Van de schrik pak ik mijn geweer en richt op de man. Hij doet zijn ogen dicht en spant zijn spieren aan, hij verwacht elk moment een kogel in zijn lichaam. Ik schiet niet en kijk naar de man. Na enkele seconden doet de man verbaasd zijn ogen weer open. Ik prik met het mes dat voorop mijn geweer is gemonteerd in zijn zij. "Opstaan!" zeg ik. De man staat op en stapt uit de kast. Ik druk het mes tegen zijn rug en loop met hem richting het balkon. Ik open de glazen deuren en zie duizenden gezichten mijn kant op kijken. Iedereen begint te juichen en te schreeuwen. Er komt nog een man het balkon op. "Goed gedaan, jongen", zegt hij, en hij neemt de gevangene van mij over.

oriëntatiefase, waarin de leerlingen een periode bepalen waarbinnen zij op zoek gaan naar een gebeurtenis en een daaraan gekoppelde persoon. Daarna volgt een documentatiefase. De leerlingen verzamelen gegevens over de gebeurtenis en persoon in kwestie en worden aan het werk gezet om hun gegevens te toetsen aan het his-

"Havoleerlingen storten zich met enthousiasme en fantasie in historische identificatie-opdrachten."

torische kader dat ze kennen uit de themabundel over de democratie en rechtstaat. Ook moeten ze het belang van de gebeurtenis en de persoon beoordelen, zowel

voor de periode waarin deze plaatsvond als voor onze eigen tijd. Pas als aan al deze opdrachten is voldaan gaan de leerlingen, inmiddels gewapend met feitenkennis, achtergrondinformatie en een idee van het belang van hun persoon en gebeurtenis, aan de slag met het schrijven van een dagboek. Sommige leerlingen kiezen voor dagboekfragmenten gedurende een heel leven, om zo een ontwikkeling in het denken geloofwaardig te maken, anderen concentreren zich op één heftige, maar korte periode: een revolutie; Troelstra rond zijn mislukte revolutiepoging; Thorbecke rond de invoering van de Grondwet van 1848 enzovoort. De ene leerling identificeert zich met de hoofdpersoon, een ander kiest het standpunt van een omstander of betrokkene. In alle gevallen was de opdracht: gebruik je fantasie, gebruik

Evelien Guit (17) is de jeugdvriendin van Joke Smit. In 2015 haalt Evelien, dan 82 jaar, herinneringen op aan haar jaren met Joke Smit, de initiatiefneemster voor Man Vrouw Maatschappij in 1968. Ze kenden elkaar van jongs af aan:

Mijn vader werkte als bloembollenpeller in Haarlem. Ik hielp hem mee, want we hadden thuis maar weinig geld. Ik heb ook de huishoudschool gedaan en kreeg op mijn tweeëntwintigste al mijn eerste kind. Dat klinkt nu gek, maar elke vrouw deed dat. Elke vrouw, behalve Joke. Joke was anders. (...) Ze studeerde Franse taal en letterkunde aan de universiteit van Amsterdam. Ik was jaloers. Al waren er weinig meisjes die gingen studeren, ik wist dat ik intelligent genoeg was om ook te studeren. (...) Het was nu

1967. Ik had al jaren niets meer van Joke gehoord, tot ik De Gids opensloeg, en een artikel-tje mijn aandacht trok. "Het onbehagen bij de vrouw" door Joke Smit, stond er met grote letters geschreven. (...) Ik weet nog dat één bepaalde zin mij gelijk aan het denken zette: "Een vrouw die haar leven gekoppeld ziet aan kleine kinderen beleeft een periode van regressie." Ik herkende mijzelf gelijk in dit citaat. Ik had het idee dat ik achteruitgang had geboekt tijdens het opvoeden van de kinderen. Ik had nu al zes kinderen, want de pil gebruikte ik niet. (...) Na het lezen van het artikel, besloot ik contact op te nemen met Joke. Ik schreef een brief, naar de bron die onder het artikel vermeld stond. Ik hoopte dat ik iets terug zou krijgen. Ik liet het artikel aan Henk lezen, mijn man. Ik zag een grijns op zijn gezicht komen. Hij citeerde een zin: "Vrouwen moeten gelijke kansen hebben op een baan als mannen." Henk lachte opnieuw. "Vrouwen krijgen alleen een baan als de man die baan niet wil. Wat een onzin verkondigt die vrouw!" Ik schrok van zijn reactie. Ik had gehoopt dat hij ook wilde dat zijn vrouw wat geëmancipeerder was. Nu wist ik zeker dat ik iets van Joke wilde horen. Iets in mij dacht dat Joke veel zou bereiken. Dat dit haar eerste stap was naar een betere toekomst voor de vrouw.

Na een levendige beschrijving van een ontmoeting tussen Evelien, Joke Smit en Hedy D'Ancona in een Amsterdams café maakt de bejaarde Evelien een balans op:

Sinds MVM en de Dolle Mina's is er veel veranderd. De vrouw is niet meer ondergeschikt aan de man, maar is juist in veel opzichten gelijk geworden aan de man. De vrouwen zijn vooral zelfstandiger geworden. (...) Tegenwoordig is het heel normaal dat vrouwen werken en mannen meewerken in het huishouden. Ik zie het al aan mijn eigen dochters; ze hebben allemaal gestudeerd en een goede baan. Mijn jongste dochter wil niet eens kinderen. Iets wat je je vroeger niet kon voorstellen. Nu heb ik er begrip voor. De tijden zijn veranderd.

de feiten die je hebt en streef naar historische geloofwaardigheid. Bij dit artikel zijn enkele resultaten van historische identificatie opgenomen.

Reacties

Zonder uitzondering waren de reacties op deze Praktische Opdracht erg positief. Leerlingen vertelden al tijdens de lessen hoeveel informatie ze verzameld hadden; kwamen met vragen over de juistheid van hun historische fantasie en bij het inleveren – vaak iets te laat omdat de lengte van de dagboeken uit de hand gelopen was – streden trots en verwachting om voorrang.

Het complete lesmateriaal is te downloaden op www.vgnkleio.nl. De auteur stelt reacties met eventuele ervaringen met de opdracht zeer op prijs: e.lips@sanctamaria.nl

◀
Evelien Guit haalt als 82-jarige herinneringen op aan haar vriendin Joke Smit.

Burgerplicht of eigenbelang?

PUBLIEKE VOORZIENINGEN IN DE REPUBLIEK

Koopmanshuis aan de
Herengracht in Amsterdam.

Eigen verantwoordelijkheid en burgerplicht zijn de laatste jaren populaire thema's in het politieke debat. De inwoners van steden in de Republiek zouden nogal raar tegen die discussie aankijken, want burgers waren toch vanzelfsprekend verantwoordelijk voor het algemeen belang? Het geeft direct het cruciale verschil aan tussen de manier waarop publieke voorzieningen in de vroegmoderne tijd (ca. 1572-1800) werden georganiseerd en hoe het er nu aan toegaat.

Cornelis Jacobszoon Back was lakenkoopman in Dordrecht en omdat hij tot een belangrijke familie behoorde, was hij tussen 1596 en 1625 verschillende malen raad en schepen van de stad. Daarnaast vervulde hij vele andere functies. Hij functioneerde een aantal jaren als boekhouder, maar hij nam ook militaire, sociale, religieuze en economische taken op zich: als kolonel, weefmeester, tarwemeester, kerkmeester, leproosmeester, gasthuismeester en deken van het gilde. In totaal vervulde hij zeventien ambten gedurende een periode van ongeveer dertig jaar en toen hij in 1625 stierf, had hij wel negen ambten tegelijkertijd. Voor de meeste functies kreeg hij niet betaald of alleen een vergoeding, want zijn inkomen moest hij vergaren uit de lakenhandel. Cornelis was een toonbeeld van betrokkenheid bij publieke taken in zijn stad, maar hij was bepaald geen uitzondering: vooral van rijke burgers werd verwacht dat zij hun leven en financiën inzetten voor het algemene belang van alle burgers in de stad. Zijn voorbeeld zegt ook iets over de manier waarop publieke diensten in de vroegmoderne periode werden georganiseerd en gefinancierd.

In de moderne natiestaat worden publieke diensten geregeld en bekostigd door de overheid (gemeente, provincie of rijksoverheid). De uitvoering van publieke

taken ligt dan bij ambtenaren of in het geval van uitbesteding bij particulieren, maar in beide gevallen zijn de werkzaamheden volgens overheidsregels vastgesteld. Uit het voorbeeld van Cornelis blijkt direct dat deze opvatting van publieke diensten niet toepasbaar is op de vroegmoderne periode. De diensten aan burgers werden toen door lokale overheden georganiseerd en gefinancierd, maar evenzeer door kerken, gilden, schutterijen, buurtorganisaties of door individuele burgers. De zorg voor armen, wezen of zieken, het onderhoud van straten en gebouwen en de regulering van conflicten of de bewaking van de openbare orde werden breed door burgers en stedelijke instellingen gedeeld. Dat netwerk was niet een van bovenaf gereguleerd systeem dat door overheden werd gestuurd, maar een fragmentarisch systeem waarin de burgers van de steden zelf een cruciale rol speelden. De kern van het vroegmoderne zorgsysteem lag dus in de gedeelde verantwoordelijkheid en het plichtsgevoel van burgers.

Complexe organisatie

Het netwerk van voorzieningen in steden ontstond vanaf de late middeleeuwen. Bevolkingsgroei en urbanisatie leidden tot een uitbreiding van publieke voorzieningen, die tegelijkertijd een meer complexe en

Manon van der Heijden is
universitair docent sociale
geschiedenis aan de univer-
siteit van Leiden.

grootschalige organisatie met zich meebrachten. In Holland was dat vanaf ongeveer de vijftiende en zestiende eeuw. Deze voorzieningen hingen natuurlijk samen met de functies van de stad: bescherming van burgers tegen gevaren van buitenaf, stimulering van economische activiteiten, behoud van de openbare orde en de zorg voor het algemene welzijn van burgers. Naast het stadsbestuur waren er gilden, kerken, buurtorganisaties en individuele burgers die het onderhoud van stadswallen en openbare gebouwen financierden en die de zorg voor wezen, ouderen, zieken en armen op zich namen. Een opvallend kenmerk van deze organisaties was dat zij in eerste instantie waren opgezet voor religieuze, sociale of economische diensten, maar dat in de praktijk allerlei functies door elkaar liepen.

'In veel steden in de Republiek vormden de buurtorganisaties de spil van het sociale leven.'

Een goed voorbeeld zijn de gilden, die in de eerste plaats bedoeld waren voor het kwaliteitsbehoud van ambachtelijke producten, maar ook een sterk religieus en sociaal karakter hadden. Voor de Hollandse ambachtslieden waren de gilden een belangrijke bron van sociale zekerheid. Stadsbewoners konden bij armoede, ziekte of overlijden rekenen op bescherming en financiële hulp van de gilden. Weduwen en ouderen kregen soms alimentatie. Zo ontvingen de 72-jarige kleermaker Jacobus Bartholomeus Loventvos en zijn vrouw Jorisge in 1697 een ouderdomsuitkering van twintig stuivers per week van het Delftse kleermakersgilde. Naast hun eigen leden gaven gilden ook hulp aan andere armen in de stad. Deze sociale zorg was sterk verweven met het morele en religieuze plichtsgevoel dat de vroegmoderne stadsburgers kenmerkte. Gilden deelden daarom brood, boter, turf of geld vaak uit in de kerk: na een mis of begrafenis. De gilden waren actief op verschillende terreinen. In de zestiende eeuw werden zij bijvoorbeeld ook ingezet bij de militaire bescherming en het onderhoud van de stad of functioneerden zij als ordebewakers en brandwachten. Ten slotte traden gilden op als arbiters bij conflicten tussen ambachtslieden en hun klanten of tussen ambachtslieden onderling.

Naast de gilden bestonden er andere belangrijke burgerverenigingen die op verschillende terreinen actief waren, zoals de schutterijen en de buurtorganisaties (vaak gebuurten genoemd). De schutters functioneerden in eerste instantie als burgerwacht, maar de schutters hadden daarnaast een sterke symbolische waarde voor de stad. De schutterij bestond uit gevestigde personen van enige welstand met zeer verschillende sociale

en religieuze achtergronden. De schutterijen werden daarom vaak door overheden gezien als toonbeeld van de harmonieuze stadsgemeenschap. Net als sommige gilden hielden schutterijen zich bezig met rechtspraak: bij onderlinge conflicten, vechtpartijen of wanneer schutters de regels overtraden. Naast de gilden en schutterijen, fungeerden vanaf de zestiende eeuw de buurtmeesters als ordehandhavers. Bij ruzie, geweld of ongewenst gedrag traden de buurtmeesters vaak op als arbiter tussen de bewoners van hun buurt of bij lastige zaken als intermediair tussen burgers en de overheid. De gebuurten waren organisaties met een eigen bestuur en reglement die een centrale functie hadden bij alle belangrijke momenten in het leven van buurtbewoners: het huwelijk, een begrafenis, maar ook bij de aankoop

van een huis. In Leiden bijvoorbeeld, werd de koop of huur van een huis eerst bij de buurtmeester gemeld. Zo hield hij overzicht van alle buurtbewoners en wist hij wie er contributie moesten betalen. Met dat geld werden burens ondersteund bij ziekte, overlijden of tijdelijke armoede. In veel steden in de Republiek vormden de buurtorganisaties de spil van het sociale leven.

Naast gilden, schutterijen en gebuurten waren er natuurlijk ook vele kerkelijke organisaties die zich bezighielden met publieke voorzieningen. Hun belangrijkste taak lag primair bij de bewaking van het religieuze leven van de stadsbewoners, maar binnen dat kader namen zij belangrijke taken op zich. Vanaf de late middeleeuwen had de katholieke kerk een belangrijke rol gespeeld op het terrein van de rechtspraak, armenzorg, en ook de huwelijkssluiting. De protestantse kerken deden dat eveneens, maar vanuit een andere invalshoek en met andere competenties. De protestantse kerkenraden bemoeiden zich via de kerkelijke tucht actief met het huwelijksleven en het zedelijke gedrag van hun lidmaten. Predikanten traden op als bemiddelaars tussen ruziënde echtparen en tussen ouders en kinderen. Families deelden soms jarenlang hun beslommingen met de kerkenraad, waarbij predikanten lidmaten niet alleen corrigeerden, maar ook adviseerden en hielpen. De belangrijkste hulp bestond uit armenzorg. Die zorg was in de Hollandse steden tijdens de Gouden Eeuw zo uitgebreid en gevarieerd dat migranten ervoor naar de Republiek trokken. Ook in andere Europese landen bestond er in steden een netwerk van voorzieningen, maar het uitgebreide stelsel van de Republiek was volgens ooggetuigen uniek in Europa.

△
De Staalmeesters,
Rembrandt van Rijn, 1662.

Eigenbelang?

Er bestond een netwerk van instanties dat verschillende publieke taken op zich nam en waarbinnen allerlei overlappings bestonden. De kleermaker Jacobus kreeg naast zijn uitkering van het gilde ook geld van het Delftse stadsbestuur en de katholieke kerk. Door deze gezamenlijke inkomsten konden hij en zijn vrouw overleven. Kenmerkend aan dit systeem was dan ook dat private, kerkelijke en wereldlijke initiatieven niet zo gemakkelijk te scheiden waren. Schutterijen, gilden en buurtorganisaties werkten soms samen met of in opdracht van het stadsbestuur. De kern van deze verstrengeling lag in de idee van burgerschap: burgers van steden waren vanzelfsprekend betrokken bij het publieke leven. Van hen werd verwacht dat zij actief waren in het openbare leven, dat zij deelnamen aan het bestuur en dat zij het algemene belang boven eigenbelang stelden. Er bestond dus geen onderscheid tussen de persoonlijke belangen van burgers en de publieke belangen van de stad. In de eed die iedere stadsburger aflegde, stond dan ook dat burgers geacht werden om publieke taken op zich te nemen.

De lakenkoopman Cornelis Jacobszoon Back is een mooi voorbeeld. Hij stak niet alleen veel tijd in voorzieningen, hij was ook een belangrijke geldschietster van de stad. De stadsbesturen betaalden de meeste openbare werken namelijk niet met reguliere belastingen, maar met leningen van burgers. Cornelis was een van die leners. Als stadsbesturen krap bij kas zaten – en dat was meestal zo – betaalden burgers zelf de bouw van openbare gebouwen, werkzaamheden aan havens of reparaties aan straten. Ook de door de overheid en kerk opgezette armenzorg en wezenzorg was grotendeels afhankelijk van de giften van particulieren. De arme Delftse kleermaker Jacobus kon alleen dankzij de liefdadigheid van zijn stadsgenoten door het gilde, de kerk en de overheid worden ondersteund. In sommige steden was bijna de helft van de armenzorg afkomstig van collectes en giften.

▽
Gezicht op Dordrecht door
Jan van Goyen, 1645

tussen het publieke ambt en zijn private persoon niet helder. De meeste ambtenaren kregen geen regulier salaris, waren niet in vaste dienst, kregen geen budget en hadden slechts gedeeltelijk te maken met vaste regels. Steden zagen hun ambtenaren eigenlijk als ondernemers, die zelfstandig financiering zochten voor hun functie en hun eigen boekhouding beheerden. Toen de Leidse stadssecretaris Jan van Hout eind zestiende eeuw bij het stadsbestuur klaagde dat hij geld nodig had om zijn ambtenaren en materiaal te kunnen betalen, lieten de bestuurders weten dat het zijn eigen verantwoordelijkheid was. De Leidse secretaris hield er een 'moderne' gedachte op na: zijn ambt was een functie binnen het openbare bestuur waarvoor budget en regels nodig waren. Zijn visie sloot slecht aan bij de overtuiging van zijn tijdgenoten dat het belang van burgers gelijkstond aan het belang van de stad.

Geld achter de hand

Hoge functionarissen kregen vaak vergoedingen voor kleding en reizen, maar ook van hen werd verwacht dat zij zich onderhielden met andere inkomsten. Dat betekende dat ze flink wat geld achter de hand moesten hebben. De boekhouder van de stad moest uit eigen zak geld voorschieten als zijn budget niet toereikend was. Een collega van Cornelis betaalde daarom in 1605 uit eigen zak 3700 gulden aan arbeidsloon en onkosten voor publieke werken. Hij klaagde dan ook dat de slechte financiële positie van de stad hem veel te veel tijd en geld kostte. Een enkele keer gingen boekhouders dan ook failliet. Voor andere ambtenaren bestond eenzelfde verstrengeling. Zo leefde de officier van justitie van de boetes die hij inde. Dat kon uiteraard tot misstanden leiden. Niet zelden overviel de politie in opdracht van de officier van justitie bordelen waarbij de overspelers hun misdrijf konden afkopen: een mooi zakcentje dus. In de zeventiende eeuw liep de situatie zelfs zo uit de hand dat de Staten van Holland besloten dat overspel voortaan niet meer afkoopbaar was. Twee

'Steden zagen hun ambtenaren als ondernemers'

De verstrengeling van persoonlijke financiering en publiek geld blijkt nog duidelijker uit de beoefening van ambten. De werkzaamheden die Cornelis voor het gilde, de schutterij en de protestantse kerk uitvoerde, waren onbetaalde erefuncties in dienst van de stad. Het verwarrende was dat deze functies wel keurig in de ambtenboeken werden genoteerd, maar toch weer niet als overheidsfunctie werden beschouwd. Ook in zijn ambt als boekhouder van de stad waren de grenzen

jaar later draaiden zij de situatie terug, want het bleek dat er helemaal geen overspel meer werd vervolgd. Het stadsbestuur van Rotterdam besloot dan in 1622 dan ook dat de officier van justitie voortaan voldoende salaris moest ontvangen om misbruik van het ambt te voorkomen.

De medaille van burgerplicht had dus een keerzijde. Dat was ook bijna onvermijdelijk in een situatie waarin de private en publieke belangen zo sterk waren vermengd.

Plattegrond van Dordrecht, uit 'Blaeu's Tooneel der Steden', 1652.

Cornelis en zijn familieleden leenden de stad geld voor publieke werken, maar in ruil daarvoor kregen zij ook vaak de beste functies, de meest lucratieve baantjes en winstgevendende handelsopdrachten. Door zijn centrale positie hadden zijn vrienden en bekenden beter toegang tot de beste sociale voorzieningen. De publieke voorzieningen van vroegmoderne steden werden dan wel breed gedeeld door allerlei groepen burgers, er bestonden grote verschillen tussen burgers als het ging om de toegankelijkheid van die voorzieningen. Katholieken en joden waren in de meeste steden uitgesloten van publieke ambten of gilden en hadden slechts beperkte toegang tot bepaalde voorzieningen. Het maakte de versnippering van de voorzieningen nog groter, want in de loop van de zeventiende eeuw gingen steeds meer godsdienstige stromingen hun eigen sociale zorg organiseren. Ook vrouwen, armen en immigranten waren in de regel slechter af. Ten slotte bestond er een belangrijk onderscheid tussen burgers en niet-burgers. Inwoners van de stad die geen burgerschap hadden verworven, hadden per definitie toegang tot de 'mindere' voorzieningen. Als protestantse mannelijke burger en koopman uit een rijke familie behoorde Cornelis dus tot de meest bevoorrechte stadsbewoners. De kinderen van Cornelis konden naar de beste scholen en als zij wees werden, was er voor hen het betere burgerweeshuis. Voor armere stadsbewoners waren de voorzieningen veel minder toereikend. Het sociale stelsel van de Republiek stak wellicht gunstig af bij andere West-Europese landen, dat nam niet weg dat er grote verschillen bestonden tussen sociale en economische groepen. Het algemeen belang van de stad diende in bepaalde opzichten vooral de private belangen van stadsbewoners als de aanzienlijke Cornelis en veel minder die van de arme kleermaker Jacobus.

Burgerplicht: een obstructie?

Het systeem van publieke voorzieningen tijdens de Republiek was verweven met de idee van burgerschap dat steden tijdens de vroegmoderne periode kenden. Dat bracht duidelijk voordelen met zich mee. Doordat burgers zich verantwoordelijk voelden voor de welvaart en het welzijn van alle stadsbewoners, werden de organi-

satie en kosten van allerlei voorzieningen verdeeld. Dat gebeurde via gilden, schutterijen, kerkelijke organisaties en buurtverenigingen, maar ook door de actieve rol van individuele burgers. Stedelijke overheden hadden wel ambtelijk personeel en brachten soms belastingen op voor openbare werken, maar de uitvoering en bekostiging van publieke diensten lag grotendeels in de handen van burgers zelf. Die vermenging van persoonlijke en publieke belangen bracht misstanden met zich mee. Het grote nadeel van het vroegmoderne systeem was dat aanzienlijke burgers de stad dienden met tijd en geld, maar dat die activiteiten vooral de belangen van henzelf en die van hun vrienden en familieleden betroffen.

In de loop van de vroegmoderne periode boden bevolkingsgroei, verstedelijking en religieuze hervorming stadsbesturen mogelijkheden om hun invloed op de publieke voorzieningen te vergroten en professioneler te opereren. Maar die pogingen waren niet altijd succesvol. De burgers die via gilden, schutterijen en buurtverenigingen hun belangen verdedigden, lieten zich niet zomaar inzetten voor de doeleinden van de bestuurders. Hun centrale rol als burgerverenigingen stelde hen in staat om toch een eigen koers te varen. Er was nog een tweede belangrijke reden waarom het voor overheden moeilijk was om te professionaliseren: het belastingsysteem was ontoereikend voor de bekostiging van een uitgebreid ambtenarenapparaat en publieke voorzieningen. Tot het ontstaan van de natiestaat tegen het einde van de achttiende eeuw bleven overheden daarom afhankelijk van de inzet en het geld van burgers en hun organisaties.

LITERATUUR

- Manon van der Heijden, **Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650** (Amsterdam 2006).
 Manon van der Heijden, **'Publieke voorzieningen in de Republiek: gedeelde verantwoordelijkheid'**, Leidschrift 23, nr. 2 (2008) 77-94.
 Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk, Griet Vermeesch en Martijn van der Burg (red.), **Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries** (Amsterdam 2009).

Geschiedenis & Samenleving

VAKINHOUD EN DIDACTIEK OP DE PABO

Marjan de Groot-Reuvekamp en Cees van der Kooij schreven samen de bundel 'Geschiedenis & Samenleving' voor de pabo. Een mooi moment om eens bij het geschiedenisonderwijs voor 'aanstaande meesters en juffen op de basisschool' stil te staan.

Marjan doceert fulltime aan de Fontys pabo in Den Bosch en Cees geeft vanuit Roden onderwijsadviezen en schrijft regelmatig verschillende publicaties. Ze kennen elkaar al jaren uit de PA-BO-commissie van de VGN. De samenwerking bij het schrijven verliep dan ook voorspoedig. Ook bij het interview op een mooie nazomerdag in Utrecht is er weinig onderling overleg nodig over wie de vragen gaat beantwoorden.

Wat voor boek hebben jullie nu precies geschreven?

"*Geschiedenis & Samenleving*" bestaat uit twee delen, een vakinhoudelijk deel waarin de tien tijdvakken worden beschreven en een didactisch deel met achtergrondinformatie en tips hoe een pabo-student geschiedenisonderwijs in de basisschool kan geven. Het boek bevat dus een kennisbasis voor zowel inhoud als didactiek; er wordt een compleet overzicht van het vak geschiedenis gegeven voor de hele pabo-opleiding. Op de website van de uitgever staan naast het complete *e-book* ook interactieve vragen en toetsen en andere handige zaken. Bijvoorbeeld informatie over tijdelijke tentoonstellingen en nieuwe boeken. Het is de bedoeling dat de studenten zelfstandig met *Geschiedenis & Samenleving* aan de slag kunnen. Cees heeft al sinds 1985 vergelijkbare losse boeken over bronnen en didactiek geschreven. Het materiaal is ruim uitgetest en vernieuwd. Het enige lastige was dat er flink in de kopij geschrapt moest worden. Als het aan ons had gelegen was het iets dikker geworden. Maar ruim vierhonderd bladzijden in een handzaam formaat is natuurlijk ook prima.

Het is overigens niet gemakkelijk om respons op de inhoud te krijgen van leraren die al lesgeven of studenten die stage lopen. Geschiedenis is maar een van de

vakken die de pabo-studenten volgen en er zijn wel nascholingsdagen, maar die zijn vooral voor taal, rekenen, sociaal-emotionele ontwikkeling en leerachterstanden bedoeld."

Hoeveel uur geschiedenis krijgt een pabo-student per week?

"Dat hangt van de pabo af. Op sommige pabo's is het vak geschiedenis als zelfstandig vak verdwenen en geïntegreerd in projecten. Op een aantal basisscholen wordt het wel geïntegreerd aangeboden. Op andere pabo's wordt een à anderhalf uur per week geschiedenis gegeven. Vaak een of twee modules per jaar van twee uur per week. Dat is niet veel als je bedenkt dat er een behoorlijke instroom is vanuit het middelbaar beroepsonderwijs. Inmiddels wel zo'n zestig procent. Die studenten hebben in hun vooropleiding op het vmbo vaak alleen in de eerste twee klassen geschiedenis gehad en daarna niet meer. Toen waren ze dertien of veertien jaar. Herhalen van de tien tijdvakken is dan echt wel nodig. We beperken ons bij de tijdvakken tot de situatie in het huidige Nederlandse grondgebied, zoals ook in de kerndoelen voor de pabo en voor het basisonderwijs omschreven staat. Maar dan gaan we daar ook diep op in met veel concrete voorbeelden. De Nederlandse gebeurtenissen worden wel in een bepaalde context geplaatst. De Tweede Wereldoorlog begint bijvoorbeeld niet op 10 mei. De Canon van Nederland is ook zichtbaar in de stof verwerkt. Alle vijftig vensters staan er tevens als afbeelding in.

In de brugklassen heb ik het bij de prehistorie bijvoorbeeld over de homo habilis. Maar jullie hebben het over de handige mens. Waarom kies je voor de Nederlandse omschrijving? Is

het niet handiger meteen de Latijnse naam te leren?

"We proberen het juiste vakjargon van de leraar op de basisschool aan te brengen. Hij kan in groep 5 niet met allerlei Latijnse termen aan komen zetten, maar hij moet ze natuurlijk wel zelf weten. Vandaar dat deze er tussen haakjes achter staan.

Een aantal begrippen dat met bestuur te maken heeft zoals bijvoorbeeld het *droit divin* of de 'verdeling der machten' van Montesquieu komen wel in het voortgezet onderwijs aan bod, maar vind je bij ons niet terug. Die zijn zelfs voor groep 8 nog veel te moeilijk. Anderzijds moeten leerlingen wel weten wat een rechter of een minister is en wat het parlement doet. Het gaat om het abstractieniveau dat de leerlingen van de basisschool nog niet aankunnen. Als ze wat ouder zijn, lukt dat wel. Dit is een mooi voorbeeld van het concentrische model van De Rooy. In de onderbouw van het vo komt het dan weer opnieuw aan bod. In ons vakinhoudelijke deel komt staatsinrichting overigens voornamelijk impliciet aan bod. Daar zouden we nog eens een apart katern over kunnen maken. Anderzijds is er veel goed materiaal op Europees niveau ontwikkeld, zoals lesbrieven die zo gratis aan te vragen zijn. Ook begrippen als marxisme en communisme worden nauwelijks uitgelegd omdat ze maar marginaal in Nederlandse situatie voorkomen. Communisme wordt zijdelings even genoemd bij Pieter Jelles Troelstra en later bij de Koude Oorlog."

In jullie boek zijn ook een aantal wandplaten opgenomen. Isings is weer uit de kast gehaald. Waarom kiezen jullie daarvoor?

"We zijn heel tevreden met die wandplaten. Er staat overigens ook een nieuwe plaat uit een serie van Kamp Westerbork in het boek. Wandplaten zijn ideaal bij het vertellen en kinderen kunnen zich zo een kader vormen. De wandplaten kunnen daarnaast ook gebruikt worden bij opdrachten binnen een lessenserie. Wat oud is hoeft helemaal niet slecht te zijn, in tegendeel. En die van Isings zijn echt heel goed. Van de plaat van de Hunebedbouwers is onlangs in het kader van het project *Verhaal Centraal* een nieuwe versie gemaakt door tekenaar Jouke Nijman, omdat er inmiddels wat kleine onjuistheden op stonden. Maar het overgrote deel van de platen klopt historisch nog steeds. We hebben overigens ook een plaat van 'De verovering van Tjakarnegara op Lombok' opgenomen uit 1894 als voorbeeld van een wrede plaat. Die plaat heeft grote werkelijkheidswaarde maar kan echt niet meer op ethische gronden."

Hoe is het didactiekgedeelte opgebouwd?

"Eerst worden de contouren van het vak geschetst, daarna de praktijk en vervolgens wordt ingegaan op de lange termijnplanning. Vanuit de onderwijswetten, de kerndoelen voor het basisonderwijs en de Canon van Nederland wordt de basis van het vak geschetst. Vervolgens wordt aandacht geschonken aan de ontwikkeling van het kind tussen vier en twaalf jaar en komen kort allerlei onderwijsvisies op de ontwikkeling en het leren van kinderen aan bod zoals bijvoorbeeld die van Bruner en Kolb. Ook de ontwikkeling van tijdsbesef bij kinderen wordt in dit hoofdstuk behandeld. In de onderbouw van de basisschool kun je voorzichtig beginnen met het oefenen van het begrip tijd door bijvoorbeeld te praten over de seizoenen en feesten gedurende het jaar. Vanuit de eigen tijdsbeleving wordt langzaam overgestapt naar de historische tijdbalk. Met jonge kinderen kun je al wel met de historische tijd bezig zijn: bijvoorbeeld door plaatjes in de goede tijdsvolgorde leggen. Meestal wordt er pas in groep 5 of 6 (ongeveer 9 jaar) echt begonnen met het vak geschiedenis.

Vanuit de theorie die we aanbieden wordt vervolgens de stap naar de praktijk gemaakt. Het hoofdstuk beeldvorming is een van de belangrijkste hoofdstukken omdat je daar de theorie voor de leerlingen gaat vertalen. Via welke beeldvormers kan de leerling benaderd worden om geschiedenis te leren? Hierbij kun je denken aan afbeeldingen, verhalen, leesteksten of het zelf ervaren door bijvoorbeeld naspelen. Het beeldvormingschema in het boek is gebaseerd op theorieën over leren. Daarna wordt de stap gemaakt hoe een geschiedenisles of lessenserie wordt opgebouwd. Dit is in onze ogen een van de meest belangrijke stappen. Vervolgens bieden we vooral handige overzichten en vragenlijsten zoals een checklist hoe je een geschiedenismethode kunt kiezen of hoe je doorgaande leerlijnen binnen het basisonderwijs kunt ontwikkelen.

Aan het einde van de opleiding kunnen de studenten ons boek gebruiken voor bijvoorbeeld een afstudeeropdracht op een stageschool als 'vergelijk nu eens de verschillende geschiedenismethoden, zodat we een bewuste keuze kunnen maken'. Ze putten dan theorie uit ons boek en gaan actief aan de slag. Zo hebben we het precies bedoeld."

Cees van der Kooij en Marjan de Groot-Reuvekamp, *Geschiedenis & Samenleving, Kennisbasis inhoud en didactiek*, (Noordhoff Uitgevers: Groningen, 2009) 416 blz., € 44,95.

De grote stilte

HERDENKING VAN DE SHOAH IN OEKRAÏNE

Olexander Voytenko is leraar geschiedenis op een gymnasium in Gadiach, Oekraïne. Toen wij hem in Kiev spraken, vertelde hij dat hij tot acht jaar geleden hoegenaamd niets wist van de jodenvervolgingen die in zijn land tussen 1941 en 1943 hadden plaatsgevonden. Dit ondanks het bestaan van talloze monumenten waarbij 'slachtoffers van de nazi's' werden herdacht.

Niemand wist echter wie deze slachtoffers waren. Over 'joden' werd in Oekraïne in officiële herdenkingen met geen woord gerept. Zelfs over de 'Holodomor', de door de Sovjet-Unie geïmproviseerde hongersnood tussen 1931 en 1933 in Oekraïne, werd tot enkele jaren geleden in officiële uitingen nauwelijks gesproken of geschreven. Eind 2006 pas kwam de Holodomor op de politieke agenda te staan en werd deze gebeurtenis officieel aangemerkt als 'genocide', overigens zeer tegen de zin van de Russische regering.

Jodenvervolging in Oekraïne

Oekraïne – en andere Sovjetrepublieken – waren het toneel van massale jodenvervolgingen, nog voordat de nazi's waren gestart met de *Endlösung* in de vernietigingskampen. Op zondag 22 juni 1941 trokken zo'n drie miljoen Duitse troepen de Sovjet-Unie binnen. In november 1941 was het merendeel van het Oekraïense grondgebied veroverd. De *Einsatzgruppen*, die in het kielzog van de Wehrmacht-soldaten de bezette gebieden binnentrokken, waren speciaal belast met de executie van 'ongewenste elementen'. In de eerste maanden van de bezetting, tussen 22 juni 1941 en december 1941, vermoordden deze SS'ers in Oost-Europa naar schatting 300.000 mensen (Joden, Sinti, Roma en partizanen). In totaal zijn tijdens de nazi-bezetting van Oekraïne (het *Reichskommissariat Ukraine* zou bestaan tot maart 1944) ongeveer een miljoen burgers omgekomen. Volgens Sovjettellingen leefden in 1939 1.533.000 Joden in de

Oekraïense SSR (5% van de bevolking). Nu wonen nog zo'n negentigduizend Joden in Oekraïne.¹

Babi Yar

In grote delen van Oekraïne werden de Duitse soldaten enthousiast verwelkomd. Veel boeren zagen hen als bevrijders: ze zouden het land verlossen van de communisten, "die alles hadden afgenomen en ons hadden laten verhongeren".² De Sovjettactiek van de 'verschroeide aarde', de vernietiging en plundering van waardevolle goederen en machines, en de liquidaties van 'onbetrouwbare elementen' (vermeende Duitse spionnen) door de NKVD zorgde voor een nog grotere verwijdering tussen de communistische partijfunctionarissen en de lokale bevolking.

► Karel Berkhoff, *Harvest of despair. Life and death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge 2004), 10-16.

► Berkhoff, 20.

Rémi Hartel en Marc van Berkel zijn docent aan ILS/GS van Hogeschool Arnhem Nijmegen. In maart 2009 bezochten zij de Oekraïne voor het uitwisselingsproject *Lessons from the Holocaust*.

Op vrijdag 19 september 1941 reden Duitse troepen Kiev binnen. In de stad vonden nauwelijks gevechtshandelingen plaats. De NKVD (volkscommissariaat voor interne zaken) had echter in de voornaamste gebouwen een reeks van mijnen aangebracht, die vanaf 24 september in onregelmatige intervallen tot ontploffing werden gebracht. Hoewel ook joodse inwoners van Kiev tot de slachtoffers behoorden, gingen al snel geruchten rond dat 'de joden' verantwoordelijk waren voor deze terreurdaden.³

Op 28 september verschenen er aanplakbiljetten in Kiev. Alle joden dienden zich de daaropvolgende dag te melden in de buurt van een begraafplaats in het westen van de stad, met medeneming van documenten, kleding en waardevolle bezittingen. Bij ontduiking van het bevel volgde de doodstraf. De SS en Oekraïense milities verspreidden het gerucht dat de joden in werkkampen zouden worden ondergebracht. In werkelijkheid werden ze allemaal vermoord. Aan het einde van de weg bij het verzamelpunt, bevond zich de kloof Babi Yar. Daar werden op 29 en 30 september 1941 33.771 joden gefusilleerd door functionarissen van de SS, Deutsche Polizei en het Zesde Legerkorps. In andere steden vonden vergelijkbare moordpartijen plaats: in Djenpropetrovsk werden in oktober 1941 naar schatting tienduizend joden gedood.

De grote groep joden die gehoor had gegeven aan de oproep in Kiev, bestond voornamelijk uit vrouwen, kinderen en ouderen. Veel jonge joodse mannen hadden de stad al, samen met het terugtrekkende Rode Leger, verlaten. De commandant van *Einsatzgruppe C*, Paul Blobel, verklaarde tijdens zijn eigen rechtszitting in 1951 hoe de executies hadden plaatsgevonden. Vanaf de overzijde van het ravijn vuurde een dertigtal soldaten gedurende een uur op de continue stroom ontklede mensen. Na een uur werd het executiecommando vervangen door nieuwe eenheden. Het moorden ging door tot de duisternis inviel. De overgebleven joden werden in barakken opgesloten waar ze, in afwachting van hun executies de volgende dag, de nacht doorbrachten. Op 30 september werd het ravijn met dynamiet opgeblazen.⁴

Babi Yar werd de maanden daarna het toneel van voortdurende executies. Joden van buiten Kiev werden naar het ravijn gevoerd om er te worden terechtgesteld. Ook Roma, Sinti en gevangen genomen Sovjetsoldaten werden er geëxecuteerd. Volgens schattingen uit de Sovjet-Unie bevonden zich aan het einde van de oorlog ongeveer honderdduizend lichamen in de kloof van Babi Yar.

Wat is herdenken?

Veel inwoners van Kiev waren in september 1941 ooggetuigen van de dodenmars op weg naar Babi Yar. Niet-joodse familieleden werden bij het controlepunt teruggestuurd. Enkele getuigenverklaringen geven een dramatisch beeld van de verschrikkingen in die septemberdagen. Wij spraken in Kiev met Zhanna Kovba, auteur van veel boeken over de Oekraïense Shoah. Zij werkt vanaf 1997 mee aan de Spielberg Foundation. Ze interviewde overlevenden en nabestaanden. In 1955 mocht ze met haar moeder naar Babi Yar. "Hier liggen jouw tantes, grootmoeder en overgrootmoeder begraven", vertelde deze haar dochter. Ze mocht er met niemand over praten. Dat was kenmerkend, zo vertelt Kovba, voor de situatie in de Sovjet-Unie. De herdenkingen van Babi Yar en andere misdaden tegen de joden, werden gepresenteerd als misdaden tegen Sovjetburgers. "Over joden werd niet gesproken".⁵ Hoe werd dan wel herdacht? Allereerst moeten we stellen dat volgens wetenschappers herdenken een collectieve bezigheid is. Jay Winter spreekt over 'het vergaren van stukjes en beetjes van het verleden en die in het openbaar samenvoegen'.⁶ Het publiek is in dit geval de groep die tegelijk 'het herdenken' produceert, er uiting aan geeft en ook consumeert. Het geheel lijkt groter dan de som der delen. Bij herdenken worden vaak de begrippen 'collectief geheugen' of 'collectieve herinnering' gebruikt. Daarmee bedoelen we iets dergelijks als 'de kennis die een samenleving heeft van het verleden'. Maar bestaat het collectieve geheugen wel? In het wetenschappelijke discours over herdenken kun je duidelijk twee kampen onderscheiden. De *cognitivisten* stellen dat er geen collectief geheugen kan zijn omdat herinneringen uiterst persoonlijk zijn en daarmee ondeelbaar. Aan de andere kant van het spectrum staan sociologen die vinden dat herinneringen sociale constructies zijn. Er kan in deze visie geen sprake zijn van zuivere individuele herinneringen. Hieruit volgt dan dat de persoonlijke herinnering onderdeel is van 'het collectieve geheugen'.

Een lokatie met 15 massagraven. Foto Guillaume Ribot

Berkhoff, 33.

William R. Ferneses, *The Babi Yar massacre: seeking understanding using a multimedia approach*, in: Samuel Totten, *Teaching Holocaust Literature* (New York 2000), 163.

Zanna Kovba, Kiev, 17 maart 2009.

J. Winters, 'Setting the framework' in: Winters, J. en Sivan, E., *War and Remembrance in the twentieth Century* (Cambridge 1999) 6.

Herdenking in de Sovjet-Unie

In de Sovjet-Unie bepaalde de elite – de Partij of de *Komsomol* – de context en het 'gewicht' van de herinneringen, en daarmee ook van het herdenken. Socioloog Perry stelt dat de sociale context vooral bepaalt hoe er gedacht wordt en in mindere mate wat er gedacht wordt.⁷ Ook als we dit laatste aannemen, mogen we veronderstellen dat communistische normen en waarden over de individuele herinneringen 'gegoten' zullen zijn. Het collectieve geheugen kreeg zo een ideologische laag.

In de Sovjet-Unie volgde de ene ramp op de andere. De Eerste Wereldoorlog, de burgeroorlog na de Oktoberrevolutie, de hongersnoden in de jaren twintig, de 'dekolakkisering' en collectivisatie, weer hongersnoden, de

paranoia. Er ontstond zelfcensurerende als overlevingsstrategie.⁹ Niet dat herdenken van slachtoffers uit het verleden verboden was, er werd eenvoudigweg niet over gesproken. Als een familielid was bestempeld als 'vijand van de staat' was herdenken uiteraard niet verstandig. Op deze manier verdwenen langzaam tastbare herinneringen.¹⁰ Deze mentaliteit verdween niet zomaar met de val van het communisme. Sterker nog: daarna wilde men juist vooruit kijken. Er was een grote behoefte aan 'mentale wederopbouw', zeker in Oekraïne. Men keek hoopvol naar de toekomst: het was de tijd niet voor terugkijken naar lastige problemen van vroeger. Herdenkingen waren altijd onderdeel geweest van de staat en niet van het volk. Dus herdenken was geen vanzelfsprekendheid bij de zich ontwikkelende *civil society* in de voormalige Sovjet-Unie.

"In het post-Sovjet-tijdperk is de Shoah nog steeds een gevaarlijk thema in Oekraïne, ook in het onderwijs"

▷ J. Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan* (Nijmegen 1999) 24.

▷ C. Merridale, 'War and remembrance in Soviet Russia' in: J. Winters en E., Sivan, E., *War and Remembrance in the twentieth Century* (Cambridge 1999) 62 – 64.

▷ O. Figes, *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia* (London 2007) Hoofdstuk 4. ('The great fear') C. Merridale, *Night of Stone* (London 2000) Hoofdstuk 6. ('The great silence')

▷ C. Merridale, 'War and remembrance in Soviet Russia' in: J. Winters en E., Sivan, E., *War and Remembrance in the twentieth Century* (Cambridge 1999) 74

▷ Idem 63.

zuiveringen eind jaren dertig, de Tweede Wereldoorlog, en de opkomende zuiveringen tot aan de dood van Stalin. Al met al kostten deze 'rampen' aan ongeveer zestig miljoen mensen het leven.⁸ Hierdoor ligt er steeds een sterkere nadruk op de latere herinneringen en worden de vroegere herinneringen minder sterk of worden deze geïnterpreteerd in het kader van de nieuwere. In Oekraïne komt hier nog de Shoah bij.

Daarnaast zagen we dat de elite een zware stempel drukt op de gezamenlijke herinnering (collectieve geheugen). De Sovjet-Unie heeft erg veel werk gemaakt van de verering van de helden van de 'Grote Vaderlandse Oorlog'. Daarbij lag de nadruk op herdenking van militaire successen. Deze herinneringen werden uitvergroot en zorgden voor een vertroebeling van oudere herinneringen. De behoefte om die pijnlijke gebeurtenissen te herdenken wordt dan minder. Ook het feit dat de *civil society* in de Sovjet-Unie vrijwel volledig ontbrak zorgde voor stilte: behoefte aan herdenking van onderaf kwam niet voor. Een belangrijke factor hierin was ook dat de Russisch Orthodoxe Kerk nauwelijks functioneerde in dit verband. Zij kon niet zorgen voor vaste rituelen en plaatsen voor herdenking van nabestaanden en vermisten.

Een andere oorzaak voor het ontbreken van een herdenkingscultuur in Oekraïne ligt besloten in de historische ontwikkeling van het bolsjewisme. Door de dekolakkisering en de zuiveringen en de alsmat groeiende rol van de verschillende geheime diensten, raakte het land in een permanente staat van wantrouwen en

Slachtoffers en nabestaanden van slachtoffers hebben de behoefte om te herinneren, schuldigen daarentegen niet. Zij willen vergeten. Denk aan de vele duizenden die in de leegstaande huizen zijn getrokken nadat de joden werden weggevoerd.¹¹ Zij zullen niet graag herinnerd willen worden aan deze periode.

De belangrijkste en meest voor de hand liggende reden voor de stilte rondom de Shoah en Holodomor lag in het feit dat de staat deze beide rampen ontkende. De Sovjetautoriteiten zorgden actief voor de onderdrukking van herinneringen. Plaatsen waar massagraven lagen werden bijvoorbeeld opnieuw bebouwd of men plantte er bossen. De berichtgeving tijdens de hongersnood werd sterk aan banden gelegd en het werd zelfs verboden om het woord hongersnood te gebruiken. Opvallend is dat er geen protest kwam tegen deze vorm van censuur. Er was geen oppositie.

Meer aandacht

Na Stalins dood in 1953 kwam er meer aandacht voor de jodenvervolgelingen en antisemitisme in de Sovjet-Unie. In 1961 verscheen het gedicht 'Babi Yar', van Jevgeny Jevtushenko. De componist Shostakovitsj gebruikte de tekst ervan voor zijn dertiende symfonie. In een groot deel van de westerse wereld betekende het Eichmannproces (1961-1962) een kritiek moment in de ontwikkeling van een collectief geheugen ten aanzien van de Shoah. De herinnering aan de vervolgingen werd hierna een fundamenteel onderdeel van de joodse identiteit (en daarmee van de staat Israël). Bovendien

werd de herdenking van de historische gebeurtenissen nu definitief gekoppeld aan educatieve doeleinden.¹² Door de toenemende welvaart, processen van emancipatie en democratisering van de maatschappij vanaf de jaren vijftig, vond er een 'algemene doorbraak van oorlogsherinneringen en oorlogsgeschiedschrijving naar een breder publiek plaats'. Het resultaat is een ongeëvenaarde stroom van publicaties over de oorlogservaringen van talloze slachtoffers, daders en omstanders.¹³

Hoe anders is dit in het huidige Oekraïne. Alle archieven over de Shoah zijn inmiddels geopend. Er dient echter nog veel onderzoek te worden gedaan: tot nu toe zijn in Oekraïne slechts vijf proefschriften verschenen over de jodenvervolgingen. Veel documenten moeten nog worden onderzocht, bijvoorbeeld de verslagen van officiële onderzoeken naar de jodenvervolgingen uit de Sovjetperiode. Het probleem daarbij is dat veel onderzoeksverslagen politiek-ideologisch gekleurd zijn. Vaak zijn de conclusies met antisemitische tendensen verbonden: "toen onze stad werd bevrijd van de joden, klaarde de lucht"¹⁴. Ook in het onderwijs wordt nog relatief weinig aandacht besteed aan het thema. Het - moderne - gymnasium in Kiev dat wij in maart 2009 bezochten, besteedt in het curriculum één lesuur aan de jodenvervolgingen in Oekraïne. In de Oekraïense variant van de kenmerkende aspecten moet aan de Shoah vijftien minuten worden besteed in de tiende klas, en vijftien minuten in de elfde klas. Wel werden vanaf 1998 docenten in

In het moderne onderwijs staat kennisoverdracht niet langer centraal. De vanzelfsprekende autoriteit van docenten heeft plaats gemaakt voor een 'pedagogisch proces', waarbij de persoonlijkheden van docent en student een belangrijke rol spelen. Het onderwijzen

"Toen onze stad werd bevrijd van de joden, klaarde de lucht"

het voortgezet onderwijs door de overheid naar een verplichte nascholingscursus over de Shoah gestuurd. Meer dan duizend jonge Oekraïense docenten zijn opgeleid met ondersteuning van de Anne Frank Stichting en het Nederlandse ministerie van Onderwijs. Antisemitisme en intolerantie zijn – volgens geschiedenisdocent Voytenko – begrippen die pas recentelijk in de openbaarheid worden bestudeerd en besproken.¹⁵ Het politieke klimaat in Oekraïne lijkt echter niet gunstig: 34 procent van de kiezers stemde op de antisemitische en xenofobe Nationale Partij. Er bestaat geen museum over Babi Yar of de Shoah in Oekraïne.

Gevaarlijk thema

Herdenking van de Shoah speelt in Oekraïne nog nauwelijks een rol van betekenis in het openbare leven. In het post-Sovjet-tijdperk is de Shoah nog steeds een gevaarlijk thema in Oekraïne, ook in het onderwijs.

van een thema als de Shoah betekent het aanleren van waarden, van verantwoordelijkheden en van *civic awareness*. Om het met de woorden van Vaclav Havel te zeggen: "de mate waarin de Shoah wordt onderwezen is maatgevend voor het democratische gehalte van een samenleving". De jonge generatie Oekraïense docenten heeft in dit verband veel behoefte aan dialoog met westerse collega's. In de bundel *Herdenken op School; ruimte geven voor eigen beleving*, staat een bijdrage van professor James Kennedy, waarin hij een pleidooi houdt om herdenkingen te verdiepen door gebeurtenissen – als de Shoah – te denationaliseren: "De studie van de Tweede Wereldoorlog als een *global set of events* is een bijzonder belangrijke manier om een lokale herdenkingscultuur te verrijken".¹⁶ Wat ons betreft kan ook het Nederlandse onderwijs gebaat zijn bij een fundamentele discussie over deze ontwikkelingen.

△
Lena Volkova (1929), ooggetuige van massamoorden van Oekraïense joden. Foto Guillaume Ribot

△
Annette Wieworcka, *From survivor to witness: voices from the Shoah*, in: *War and remembrance in the twentieth century* (Winter, J. en Sivan, E. (ed) (Cambridge University Press 1999), 133-134

△
Hermann von der Dunk, *Wanneer wordt het verleden verleden?* (Amsterdam 2003), 4

△
Citaat uit een Sovjet-onderzoeksverslag, aldus Zhanna Kovba, *historica te Kiev*, 17 maart 2009

△
Olexander Voytenko, *Kiev*, 17 maart 2009

△
Marko Otten (red.), *Herdenken op School; ruimte geven voor eigen beleving*

In stevige kinderschoenen

EEN NEDERLANDSE KIJK OP OEKRAÏENS HOLOCAUSTONDERWIJS

In maart van dit jaar bezochten studenten geschiedenis en docenten van de Fontys Lerarenopleiding Sittard Oekraïne. Ze deden dat om meer te weten te komen over de Holocaust in het land en de omgang met dit pijnlijke thema in het Oekraïense geschiedenisonderwijs. Dit artikel is een verslag van de bevindingen van de Limburgse delegatieleden.

▷ Karel Berkhoff, *Harvest of despair. Life and death in Ukraine under Nazi rule* (Cambridge/Londen 2004).

▷ Berkhoff, *Harvest of despair*, m.n. 59-88 en Boris Zabarko, *Nur wir haben überlebt. Holocaust in der Ukraine. Zeugnisse und Dokumente* (Wittenberg 2004).

Donderdag 19 maart 2009. Een grasveld in Kamenets-Podolski, een stad op ruim driehonderd kilometer ten zuidwesten van Kiev: in de buurt spelen kinderen tegen de achtergrond van hoge flats hun spel. De lichte glooiingen in het grasveld verraden nauwelijks wat zich hier eind augustus 1941 afspeelde. Het grasveld dekt de stoffelijke resten af van zo'n tachtigduizend Joden, onder wie vijfhonderd kinderen die er levend begraven werden. Lange tijd vermeldde een bescheiden monumentje de onschuldige 'sovjetburgers' die hier door de 'fascistische bezetter' vermoord en begraven werden, tot er, op initiatief van de lokale Joodse gemeenschap, ook een monument werd geplaatst dat expliciet duidelijk maakte dat hier slachtoffers lagen van de Holocaust.

Pijnlijk verleden

Het grasveld in Kamenets-Podolski lijkt illustratief voor de Holocaust in Oekraïne en de omgang van de Oekraïeners ermee. Aan de Holocaust verbonden plaatsen zijn ongekend talrijk in het land. Anders dan bijvoorbeeld het Museum van de 'Grote Patriottische Oorlog' in Kiev dat er prachtig en bombastisch bij ligt, zijn de vele Joodse gedenkplaatsen omhuld door een mistig en grijs verleden. De monumenten zijn vaak kleinschalig en slecht onderhouden en er is nauwelijks tot geen informatie op te vinden. Bovendien leek Oekraïne dit verschrikkelijke deel van haar verleden - en niet in de laatste plaats de rol van de eigen bevolking erin - decennia lang volledig vergeten te zijn.

Die rol valt echter niet te ontkennen, zeker niet omdat sinds de val van het communisme en het zelfstandig worden van de voormalige Sovjetrepubliek in 1991 de belangstelling van onderzoekers voor het oorlogsverleden van de Oekraïne een enorme impuls kreeg. Binnen- en buitenlandse historici als de Nederlander Karel Berkhoff¹ kregen de gelegenheid in beeld te brengen wat er zich tussen de zomer van 1941 en het voorjaar van 1944 had afgespeeld in het *Reichskommissariat Ukraine*. En dat was nogal wat. Oekraïne was, samen met Polen het gebied waar de zogenaamde *Endlösung* haar gruwelijke beslag vond. Het is een misvatting om te denken dat de Holocaust alleen plaatsvond achter het prikkeldraad van vernietigingskampen. In Oost-Europa moordden *Einsatzgruppen*, vaak geassisteerd door lokale 'politiemensen' er via massale schietpartijen lustig op los.² De Holocaust in Oekraïne en grote delen van het door de Duitsers bezette Oost-Europa was vooral een *Holocaust by bullets*. *Einsatzgruppen* en hun plaatselijke helpers verzamelden de Joodse inwoners van dorpen en steden en schoten ze vaak ter plekke dood. Oekraïne zelf kende, in tegenstelling tot Polen, geen industrieel vormgegeven vernietigingskampen. Deze 'genocide door kogels' ging door tot in het voorjaar van 1944, toen Sovjettroepen het gebied weer onder controle kregen. In totaal lieten 1,5 miljoen Joodse inwoners van Oekraïne het leven bij deze massaslachtingen. In amper tweeënhalf jaar was het land één groot Joods kerkhof geworden. En daardoor komt het Oekraïense oorlogs-

De auteurs Kiggen, Ploum en Moermans zijn student geschiedenis aan de Fontys Lerarenopleiding Sittard en schreven dit artikel onder begeleiding van historicus Maurice Heemels en geograaf Marcel Sevenich, beiden als lerarenopleider werkzaam aan vermeld instituut.

△ Onder dit grasveld in Kamenets-Podolski liggen de stoffelijke resten van zo'n tachtigduizend Joden.

verleden zo mogelijk nóg pijnlijker over dan dat van de meeste West-Europese landen.

Reis met een doel

In maart van dit jaar bezocht een groep van zo'n vijftig Nederlanders en Belgen, allen op een of andere wijze beroepsmatig verbonden met het thema Holocaust in Oekraïne. De reis vond plaats in het kader van een intensief uitwisselingsproject rond dit thema onder leiding van oud-VGN bestuurslid Marco Otten. Voornaamste doelen van de reis waren om meer te weten te komen over de Holocaust in Oekraïne en te ontdekken hoe het land anno 2009 omgaat met het Holocaustverleden, in het bijzonder in het geschiedenisonderwijs. Leerzaam zou het bovendien ook voor de Oekraïeners kunnen zijn om van hun gasten te vernemen hoe in het Nederlandse en Belgische onderwijs aandacht wordt besteed aan het thema. De groepsleden, zowel lerarenopleiders, docenten als studenten, lazen zich in en stapten verwachtingsvol in het vliegtuig naar Kiev. De bijzonder hartelijke ontvangst door de Oekraïense delegatieleidster Julia Smilyanskaya overtrof niet alleen onze verwachtingen, maar maakte ook meteen duidelijk dat communicatie geen sinecure zou worden. Oekraïense vertaalsters deden gelukkig goed hun werk.

In een week tijd bezochten we diverse locaties in Kiev en het gebied ten zuidwesten ervan en werden we door uiteenlopende kenners van het thema uitgebreid geïnformeerd over de Holocaust in Oekraïne. De informatie bevatte ongelofelijk veel cijfers en aantallen, zó veel dat je de gruwelijke werkelijkheid erachter bijna zou verwaarlozen. Zo veel, dat je zou gaan denken dat Oekraïne haar schaamte en tranen om het eigen verleden verstopt achter statistieken. Want openlijk praten over gruweldaden van Duitsers en Oekraïeners tegen hun

joodse landgenoten is moeilijk. Hoe bespreek je deze immers, zeker als je weet dat antisemitisme in je land algemeen voorkwam en dat praten over de Holocaust bovendien ruim veertig jaar lang praktisch verboden was? In het Oekraïense geschiedenisonderwijs was ten tijde van de Sovjet-Unie geen plaats voor de Holocaust. Zoals er zo veel zaken niet besproken werden. Zwijgen was de regel, en deze gold nóg duidelijker ten aanzien van de zogenaamde *Holodomor*, de grote hongersnood die in de jaren 1932-1933 miljoenen slachtoffers maakte in Oekraïne en die, zo schrijven tegenwoordig de meeste historici, vrijwel zeker bewust werd veroorzaakt door het Stalinregime. Sinds ongeveer tien jaar echter besteedt men in het Oekraïense onderwijs heel voorzichtig aandacht aan de beide 'H's'. Héél voorzichtig, want twee maal een kwartier voor de Holocaust in de klassen 10 en 11 – de hoogste klassen – kun je niet anders typeren.³ Maar het gebeurt. En als we mogen afgaan op de uitstraling en de woorden van Alexander 'Sascha' Voytenko, geschiedenisleraar, lerarenopleider en 'rondreizend promotor' van het thema gebeurt dat met inzet en gepast enthousiasme. Net zoals in Nederland vanaf het einde van de jaren zeventig de Jodenvervolgving de haar toekomstige plaats in het geschiedenisonderwijs verkreeg, zo gebeurt dat nu ook in Oekraïne. Het lange zwijgen is doorbroken.

Een bliksembezoek

Onderdeel van het reisprogramma was een bezoek aan een van de meest gerenommeerde gymnasia in Kiev. Een bezoek waarop de buitenlandse delegatie zich zeer verheugd had, omdat het praktisch licht zou kunnen werpen op een belangrijke vraag waarmee men naar Oekraïne kwam: Hoe wordt er les gegeven over de Holocaust?

△ In Oekraïne volgt men basis- en middelbaar onderwijs aan dezelfde instelling. Klassen lopen daarom ook van klas 1 t/m klas 11.

△
'Na een goed geregisseerd 'bliksembezoek' aan een van de meest gerenommeerde gymnasia in Kiev waren we nauwelijks iets wijzer geworden over het Oekraïense geschiedenisonderwijs.'

▷ (DVD) *Zwartboek*, 2-disc special edition, disc 2, 'Commentaar-track van regisseur Paul Verhoeven' (A-film 2007).

▷ I. Kershaw, *Hitler, de Duitsers en de Holocaust* (Houten 2009), 337

▷ Zie noot 2.

▷ Diederik Kramers, 'Een pijnlijke geschiedenis. De historische canon van Oekraïne', in: *Kleio* November 2007.

Bij aankomst bleek het schoolgebouw net geveerd te zijn. Langs het hele gebouw was het plaveisel 'vrolijk versierd' met witte, gele en blauwe verfspatten. En ook binnen was alles tot in de puntjes verzorgd. Een afvaardiging van docenten stond keurig in de rij om ons de hand te schudden, geflankeerd door inspirerende teksten en plastic bloemen. Na een korte promotiefilm over de school met daarin veel zingende leerlingen en docenten, werden we door de directrice in een ijtempo door het gebouw geleid. Gehaast en voor ons onverstaanbare instructies roepend tegen haar personeel ging ze voorop om ons telkens heel kort in een smaakvol ingericht klaslokaal te laten kijken. Een leeg lokaal, wel te verstaan; de meeste leerlingen waren op kamp. In de lange gangen met blinkende vloeren bleken alle andere deuren op slot te zitten en het deed ons dan ook goed toen we uiteindelijk enkele lokalen binnenliepen waar - de allereerste - leerlingen van de school aan het werk waren. Bij binnenkomst van de gasten stonden de leerlingen, allen gekleed in blauw-wit en de meisjes met vlechten voorzien van witte strikjes - meteen muisstil naast hun schoolbank. Voor ons als Nederlandse bezoekers een vreemde gewaarwording. Een simpel handgebaar, gemaakt door een zich wat ongemakkelijk voelende bezoeker was meestal genoeg om iedereen weer te laten gaan zitten. Korte Nederlandse en Belgische vragen werden in eenvoudig Engels uiterst beleefd beantwoord. Een Delftsblauw bord met een windmolen werd door de kinderen dankbaar aanvaard, waarna de bezoekers door de directrice snel naar een volgend lokaal geleid werden. Voor inhoudelijke vragen was er eigenlijk geen tijd, praten met leerlingen en docenten was vrijwel onmogelijk. Na een goed geregisseerd 'bliksembezoek' stonden we weer buiten. Over het Oekraïense geschiedenisonderwijs waren we nauwelijks wijzer geworden. En dus bleef de zo belangrijke vraag hier onbeantwoord. Jammer, want er bestond bij de gasten niet de geringste twijfel over de inspanningen die de school zichtbaar had verricht om ons te ontvangen.

Te vroeg

Voor de Nederlandse en Belgische bezoekers is lesgeven over de Jodenvervolgung en de openheid daarin al

decennialang een vanzelfsprekendheid. De belangrijkste vraag daarbij lijkt vaak te zijn welke foto's of filmbeelden je als geschiedenisdocent nu wel of niet kunt laten zien in je middelbare schoolklas. Stagiaires en beginnende docenten worstelen regelmatig met die vraag. En als gesproken wordt over de rol van Nederlanders in de oorlog en hun houding tegenover de Nederlandse Joden, dan heeft vrijwel niemand meer moeite met het genuanceerde beeld dat daarover tegenwoordig bestaat. Er waren 'goede' en 'foute' Nederlanders en velen, het merendeel, zaten daar ergens tussenin. Zoals Paul Verhoeven het uitdrukte bij de presentatie van de film *Zwartboek* (2006): *'What seems to be black, turns out to be white and what seems to be white turns out to be black...'*⁴ Hoewel antisemitisme in Oekraïne veel nadrukkelijker aanwezig was dan bij ons en Oekraïense deelnemers aan de moordpartijen 'buitengewoon brutaal' optraden⁵, geldt wat betreft het gedrag van de bevolking tijdens de oorlog hetzelfde. Fout, goed en alles ertussenin kwamen voor. De werken van Berkhoff en Zabarko⁶ alleen al leveren daarvoor ruim voldoende bewijzen. En bieden houvast voor hen die het goede in de mens willen zien, want ook veel Oekraïeners beschermden joden met gevaar voor hun eigen leven (en dat van hun familieleden). Het optreden van de Duitse bezetter en lokale 'politiemensen' was immers in het algemeen in Oost-Europa aanmerkelijk wreder dan in ons land en in West-Europa als geheel. Voor *Untermenschen* die uiteindelijk plaats zouden moeten maken voor Duitsers in het kader van Hitlers *Lebensraum*-idee, bestond geen greintje respect. Enerzijds mag verwacht worden van het Oekraïense geschiedenisonderwijs over de Holocaust dat het een genuanceerd en zo objectief mogelijk beeld zal schetsen, anderzijds staat het pas in de kinderschoenen en lijkt het zich - begrijpelijkerwijs - nog steeds niet volledig te hebben kunnen losmaken van zijn Sovjetverleden, waarin veel niet gezegd kon worden. Het 'herschrijven' van de Oekraïense geschiedenis tussen pakweg 1920 en 1990 is een enorme taak, die pas onlangs voorzichtig is opgepakt.

De taak wordt bovendien bemoeilijkt door het gegeven dat er over sleutelmomenten in de geschiedenis van Oekraïne helemaal geen overeenstemming bestaat.⁷ Daarnaast lijkt die andere 'opengereten wond', de *Holodomor*, in de discussie voorlopig een veel prominenter rol te spelen dan de Holocaust. En ook dát is niet onbegrijpelijk, gezien de gigantische omvang van dit 'nationale drama'. Hoewel dit natuurlijk nooit een argument zal kunnen zijn om de Holocaust dan maar 'op het tweede plan' te zetten, ging het hierbij om minder slachtoffers, deel uitmakend van een minderheid van

- in de ogen van veel Oekraïense tijdgenoten - 'tweede-rangs' burgers. Het is nog te vroeg om een vergelijking te maken tussen het Nederlandse en Oekraïense onderwijs over de massale moord op de Europese Joden; ons beeld is onvoldoende scherp geworden.

Als we er al iets van vinden, dringt aan de Oekraïense kant het beeld van 'in de kinderschoenen' zich op. Op grond van wat we gezien hebben tijdens de workshop van Sascha Voytenko⁸, is het echter gerechtvaardigd te spreken van 'stevige kinderschoenen'. Het andere reisdoel waarmee we het land bezochten, meer te weten komen over de Holocaust in Oekraïne, werd echter op zéér indrukwekkende wijze bereikt. Eén ding is zeker: Wie zich verdiept in antisemitisme en Holocaust, ontkomt niet aan een bezoek aan het land waar Hitlers *Endlösung* haar afschuwelijke climax bereikte: Oekraïne.

De expositie *Holocaust by Bullets* is vanaf 10 september te zien in Nationaal Monument Kamp Vught. Lerarenopleidingen maken voor deze tentoonstelling educatief materiaal en richten workshops in voor de klassen 4 T/H/V en hoger. (www.nmkampvught.nl)

Literatuursuggesties bij dit artikel vindt u op de website van Kleio.

KORTINGSBON

Van oktober tot en met december 2009 krijgt u € 4,- korting op het boek *Een vredelievend volk* van H.L. Wesseling.

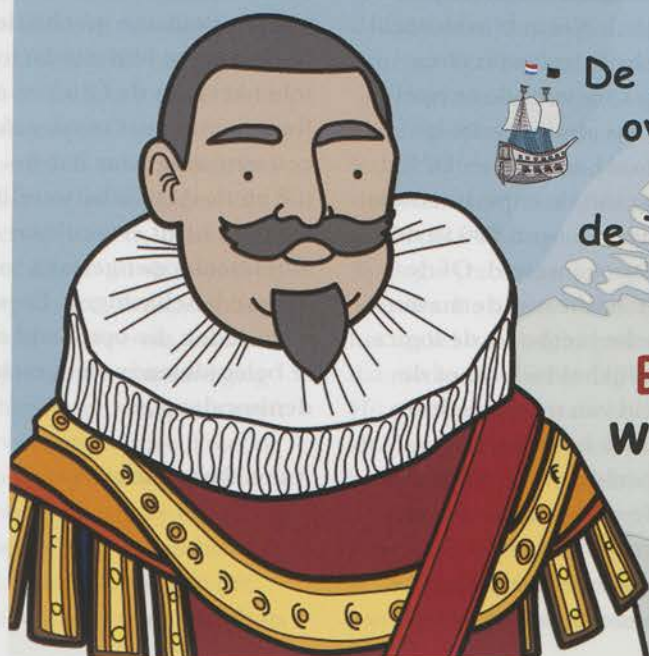
ISBN: 978 90 351 3435 5 | ACTIECODE: 901-69830

PRIJS: € 19,95 | **ACTIEPRIJS: € 15,95** | GELDIG VAN 1/10/2009 T/M 31/12/2009

DE BON KAN BIJ ELKE ERKENDE BOEKHANDEL WORDEN INGELEVERD

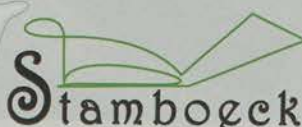
UITGEVERIJ BERT BAKKER | WWW.PBO.NL

Kennen uw leerlingen de verhalen van de Tachtigjarige Oorlog?

De rijk geïllustreerde poster over de vele personen en gebeurtenissen uit de Tachtigjarige Oorlog doet de verhalen herleven!

Bekijk en bestel op
www.stamboeck.nl

een uitgave van **Stamboeck**

JONA LENDERING, *VERGETEN ERFENIS. OOSTERSE WORTELS VAN DE WESTERSE CULTUUR*
(ATHENAEUM-POLAK & VAN GENNEP: AMSTERDAM 2009), 195 BLZ., PRIJS € 19,95.

Op het omslag staat een gedeelte van een Syrische astrolabe afgebeeld; volgens de Grote Van Dale is een astrolabium 'een instrument voor graadmeting aan de hemel en op het land', een hoekmeter. Het woord wordt geclassificeerd als 'modern Latijn' en is in 1598 voor het eerst in de Nederlandse taal aangetroffen. 'Astrolabium' is samengesteld uit twee Griekse elementen: astron, astèr (ster) + lambainein (nemen). En daarmee zijn we bij de kern van het boek: naast de etymologische verklaring die stamt uit de klassieke oudheid, verwijst de astrolabe naar de middeleeuwse Arabische (natuur) wetenschappen. De Arabische wereld, een belangrijk deel van de vergeten erfenis, heeft

grote invloed uitgeoefend op het ontstaan van de West-Europese cultuur.

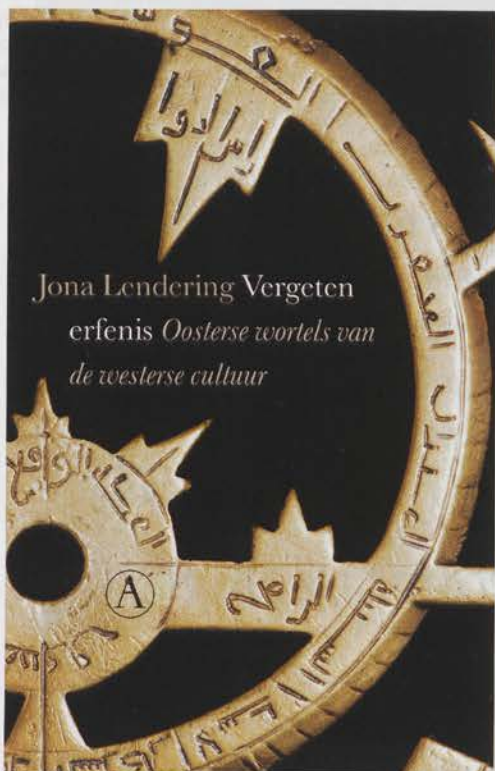
Lendering, historicus en verbonden aan Livius Onderwijs, betoogt dat de westerse beschaving niet alleen voortkomt uit het Grieks-Romeins erfgoed en de joods-christelijke traditie, zoals veel schoolboeken ons doen geloven. Hij geeft een verklaring voor het ontstaan van deze hardnekkige fabel en bewijst overtuigend waarom deze aanname onjuist is. De Europese beschaving is eveneens schatplichtig aan de Babyloniërs en de Arabische wereld.

'Vergeten erfenis' toont aan hoe complex de ontstaansgeschiedenis van de westerse cultuur is. Lendering gebruikt zogenaamde structurerende elementen om die complexiteit zichtbaar te maken en hij bedoelt daarmee culturele aspecten die 'het handelen van allerlei individuen hebben helpen bepalen'. Neem bijvoorbeeld het schrift, gebruikt circa 3200 v.Chr. voor de tempel- en paleisadministratie in Babylonië en Egypte. Of het belang van de experimentele wetenschap rond 900 in de islamitische wereld. Of de rechtscodificatie, de mathematische methode, de logica, het gelijkheidsideaal of de vrijheid van meningsuiting. Het boek bevat aardig wat voorbeelden van ontleningen van de westerse cultuur aan de Arabische wereld. Veel vertalingen over geneeskunde, alchemie en astronomie of

de verspreiding van wetenschappelijke ideeën door handelaren en pelgrims. Ook heeft veel mondelinge beïnvloeding plaatsgevonden, al is dat moeilijk bewijsbaar, maar de hoofse literatuur kent Arabische wortels. De meest verrassende, of voor sommigen schokkende, ontlening is de opzet van de universiteit, die sterke overeenkomsten vertoont met de madrassa's of Koranscholen.

Vergeten erfenis 'is geen verkenning van de Arabisch-islamitische en Mesopotamische invloeden op de Europese wetenschap, maar (is) meer een cultuurgeschiedenis van het Europese hoger of universitair onderwijs'. Deskundigen zullen wel iets aan te merken hebben op Lenderings benadering van het onderwerp en de uitwerking ervan, maar het boek zet zeker aan tot nadenken over de oorsprong van de westerse cultuur. Tot besluit geeft Lendering wat adviezen aan geschiedenisdocenten: blijf aandacht schenken aan de Grieken en Romeinen, maar maak ook een zijspiong naar Babylonië en de Arabische wereld. 'Europa heeft een cultuur die altijd heeft opengestaan voor andere beschavingen. Er is geen reden die openheid niet te behandelen in het geschiedenisonderwijs.'

Anny Hartgerink

INEKE SLUITER, *OP ZOEK NAAR SOCRATES. EEN HOORCOLLEGE OVER EEN ONVERSCHROKKEN VRAGENSTELLER UIT KLASSIEK ATHENE.*

(HOME ACADEMY: DEN HAAG 2007), 4 cd's, PRIJS € 34,95.

Beroemde dode mensen werden dat meestal door hun leven, Socrates werd het door zijn dood. Zijn gedwongen 'vrijwillige' dood maakte een icoon van hem. Wij kunnen niet anders naar zijn leven kijken dan door zijn dood. Ineke Sluiter noemt dat thanatografie: een vorm van biografie bedrijven waarbij naar iemands leven wordt gekeken vanuit de kennis die er is over de manier waarop hij is overleden. Wat het allemaal nog lastiger maakt is dat Socrates zelf niets geschreven heeft, op een paar gedichten na die verloren zijn gegaan. We zien Socrates dus altijd door de ogen van anderen, die bovendien, net als wij, ook nog eens weten hoe het met hem afgelopen is. Op een uitzondering na dan: toen de toneelschrijver Aristophanes Aristoteles opvoerde als een representant van de Atheense intellectuele elite in zijn komedie 'De wolken', leefde Socrates nog. Vrijwel al onze kennis over Socrates hebben we van zijn leerling Plato. Hij schreef een literair portret van Socrates met behulp van de gesprekken die Socrates gevoerd zou hebben. Socrates hield geen hoorcolleges. Zijn onderwijs vond in dialoogvorm plaats. Alleen wordt in deze dialogen niet alleen Socrates' filosofie beschreven, maar ook een postume rechtvaardiging van hem gegeven. Sluiter geeft daarvan een voorbeeld met de dialoog met Charmides. Die dialoog gaat over de deugd van zelfbeheersing en bescheidenheid. Charmides was op het moment dat het gesprek plaats

vond het toonbeeld van de besproken deugd. Later werd hij, na het verlies van de Dekeleische oorlog met Sparta, een van de dertig tirannen die in Athene in 404 v. Chr. kort een schrikbewind voerden. Maar, zo wilde Plato duidelijk maken, dat kun je Socrates niet verwijten; als Charmides nou maar doorgegaan was op het pad dat hij onder leiding van de filosoof was ingeslagen, dan was er niets aan de hand geweest, staat er impliciet te lezen.

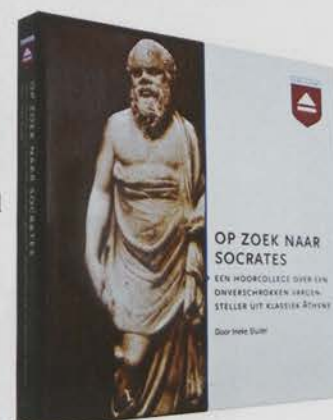
Socrates werd er onder andere van beschuldigd dat hij de jeugd bedorven had waardoor het tot zulke excessen kon komen als de oligarchie van de dertig tirannen. Zijn optreden had al langer irritatie opgeroepen. Dat valt ook in 'De wolken' te lezen: hij heeft rare ideeën – de regen komt niet van Zeus, maar uit de wolken – en zet alle normen en waarden op zijn kop. Aristophanes zal in zijn komedie beslist gerefereerd hebben aan de denkbepelden van de gemiddelde Athener. Wat bovenal wrevel opwekte, was de ironische toon van de gesprekken van Aristoteles. De elite van de stad voelde zich vernederd. Dat blijkt ook uit de door Plato geschreven Apologie (rechtvaardiging) van Socrates. De filosoof heeft van het orakel van Delphi gehoord dat niemand wijzer is dan hijzelf. Hij snapt dat niet, want hij heeft altijd gezegd dat hij niets wist, behalve dat dan. Hij probeerde de uitspraak dus te weerleggen door wijzere mensen te vinden. Maar hij ontmoette alleen maar mensen die dachten dat ze veel

wisten. Op zijn vragen naar wat deugden als vriendschap, moed en rechtvaardigheid inhielden, kwamen ze alleen met voorbeelden, terwijl Socrates de essentie ervan wilde weten. Kortom: hen werd duidelijk gemaakt dat ze niets wisten. En dat vonden ze niet leuk. Overigens vatte Socrates een en ander op als een eerbewijs aan Apollo die het toch bij het rechte eind had gehad.

En wat de jeugd betreft: de jongens uit de aristocratie die hem omringden, hadden niet bepaald democratische sympathieën. Bovendien kopieerden ze Socrates gedrag en vooral dat moest voor de gezagdragers onverdraaglijk zijn geweest. Zo las een snotneus als Alcibiades, ruim voor zijn rampzalige politieke en militaire avonturen, op Socratische wijze Pericles de les over de legitimiteit van wetten.

Maar zoals gezegd: Plato deed er alles aan om duidelijk te maken dat Socrates niet verantwoordelijk gesteld kan worden voor het gedrag van anderen. Waarbij het maar zeer de vraag is of de door hem geschreven apologie daadwerkelijk door Socrates is uitgesproken. Sluiter weet namelijk aannemelijk te maken dat dat helemaal niet is gebeurd. Socrates was in het dagelijkse leven een stoethaspel, die in de Volksvergadering uitgelachen werd toen hij namens de Raad een voorstel moest doen. Misschien heeft hij tijdens zijn eigen proces helemaal niets gezegd.

Hans Pols

De Goede Sint, speciale bijlage Haagsche Post, Kerstnummer, 25 december 1929 (nr. 842), Rie Cramer, Litho. Bruikleen particuliere collectie. Dit object is te zien tijdens de tentoonstelling Sint-Nicolaas op bezoek in Museum Catharijneconvent Utrecht van 2 oktober 2009 t/m 3 januari 2010.

MUSEA

MUSEUM CATHARIJNECONVENT,
UTRECHT

Tentoonstelling "Sint-Nicolaas
op bezoek"

Tot 3 januari 2010 kan in het Catharijneconvent de grote familietentoonstelling "Sint-Nicolaas op bezoek" worden bezocht. Nog niet eerder was er in Nederland zoveel over de Goedheiligman bij elkaar te zien. Van schilderijen, beelden, snoepgoed, gedichten en schoolplaten tot foto's waarop te zien is hoe mensen thuis Sinterklaas vieren. Ontdek de circa 1739 jaar oude geschiedenis van deze belangrijke man in het leven van kin-

deren én volwassenen. Tussen de historische Nicolaas en de moderne Sinterklaas zitten meer dan zeventien eeuwen. Welke elementen zijn nieuw en welke zijn bewaard gebleven? Het museum heeft kant en klare lespakketten voor het onderwijs klaarliggen, die zijn afgestemd op het niveau van de groep. De opzet is een les op school en een les in het museum. De lespakketten zijn gratis te bestellen via educatie@catharijneconvent.nl. Vanaf half november is het museum ook enkele keren op maandag geopend.

www.catharijneconvent.nl

KUNSTHAL, ROTTERDAM

Modern Life. Edward Hopper
and His Time

De Amerikaanse moderne schilderkunst uit het begin van de twintigste eeuw is in Europa vooral bekend vanwege het oeuvre van één kunstenaar: Edward Hopper (1882-1967). Hoppers werk kenmerkt zich door een verraderlijke kalmte in lege landschappen en straten, en door eenzame figuren in een stedelijke omgeving. De tentoonstelling presenteert acht topstukken van Hopper samen met ruim negentig mees-terwerken uit de collectie van het Whitney Museum of Modern Art in New York. Voor het eerst wordt Hopper in de context van zijn tijd getoond met werk van beroemde kunstenaars als O'Keeffe, Man Ray,

Feininger en Stieglitz. De tentoonstelling vindt plaats in het kader van de viering van vierhonderd jaar New York (1609-2009). Tot en met 17 januari 2010 te zien.

www.kunsthall.nl

STADSMUSEUM HARDERWIJK,
HARDERWIJK

Expositie "Achter den Pinne-
kesdraat"; 15.000 Belgen in
Harderwijk (1914-1918)

In oktober 1914 sloegen bijna twee miljoen Belgen, burgers en militairen, op de vlucht. Hiervan zochten ongeveer een miljoen hun heil in Nederland, waar de opvang redelijk snel op gang kwam. Twaalf militaire en tien burgerkampen werden ingericht en drie kampen verrezen in Harderwijk. In het Interneringskamp werden de militairen als krijgsgevangenen ondergebracht. De barakkenkampen Leopoldsdorp en Heidekamp, net buiten de

stad, waren bedoeld voor burgers. De tentoonstelling illustreert aan de hand van foto- en ander materiaal hoe de kleine, tamelijk besloten gemeenschap in Harderwijk, gedurende vier jaar in vrede met deze tweemaal zo grote vluchtelingengemeenschap kon leven. Verschillende thema's komen aan bod: voedselvoorziening, hygiëne en gezondheidszorg, heimwee, wanhoop, communicatie met het thuisfront en dergelijke. Te zien tot 1 februari 2010.

www.stadsmuseum-harderwijk.nl

VAN GOGH MUSEUM, AMSTERDAM

Van Goghs brieven. De kunstenaar aan het woord

In 2009 wordt vijftien jaar onderzoek naar de correspondentie van Vincent van Gogh afgesloten met onder andere een bijzondere tentoonstelling getiteld *Van Goghs brieven*. Van Gogh liet de wereld een van de meest fascinerende kunstenaars-correspondenties na. De

negenhonderd brieven vertellen in een directe, meeslepende stijl het verhaal van zijn bewogen leven, van zijn hechte band met zijn broer Theo en van de ontwikkeling van zijn werk. Citaten uit zijn brieven leiden de bezoekers langs zijn schilderijen en die van zijn tijdgenoten. Bovendien geven ze inzicht in Van Goghs opvattingen over kunst en kunstenaarschap.

Ook zal een grote hoeveelheid originele brieven te zien zijn, met prachtige schetsen van werken die hij onder handen had of juist had voltooid. De bezoeker kan de briefschetsen vergelijken met de schilderijen en tekeningen waarop ze zijn gebaseerd. De expositie geeft een indringend en veelzijdig beeld van Van Gogh als briefschrijver en kunstenaar. Van Goghs

brieven is te bezichtigen tot en met 3 januari 2010.

www.vangoghmuseum.nl

TROPENMUSEUM, AMSTERDAM
Groeten uit... Ziekten en geneeswijzen op historische postkaarten

Een bijzondere expositie in het Tropenmuseum, namelijk een unieke verzameling medische ansichtkaarten die werden verstuurd tussen 1890 en 1930. In die tijd waren exotische prentbriefkaarten heel populair, maar afbeeldingen van mensen met tropische ziekten en lichamelijke afwijkingen spraken nog meer tot de verbeelding. Vanaf 1860 werd fotografie een belangrijke manier om ziektesymptomen van een patiënt vast te leggen,

maar de ansichten waren niet uitsluitend bedoeld voor medisch gebruik. Ze hadden ook een commerciële doelstelling: de kaarten moesten geld opbrengen voor het missiewerk in de koloniën. De verzameling ansichten van Peter de Smet, apotheker en klinisch farmacoloog, vormt de kern van de tentoonstelling. Deze historische postkaarten zijn aangevuld met ansichtkaarten en gerelateerde objecten uit de collectie van het Tropenmuseum. Te zien tot en met 29 november.

www.tropenmuseum.nl

MUSEUM HET VALKHOF, NIJMEGEN

De wereld van Katherina.

Devotie, demonen en dagelijks leven in de 15de eeuw

Van 10 oktober 2009 tot en met 3 januari 2010 is het belangrijkste vijftiende-eeuwse manuscript uit de Noordelijke Nederlanden te zien: het Getijdenboek van Katherina van Kleef (ca. 1440). Dit topstuk uit de collectie van

The Morgan Library & Museum uit New York wordt eenmalig uit elkaar genomen, zodat ongeveer honderd bladen uit dit anonieme meesterwerk in Nijmegen ieder afzonderlijk getoond kunnen worden. Naast de bladen uit het Getijdenboek wordt een groot deel van het wereldwijd verspreide oeuvre van de Meester van Katherina van Kleef in het museum samengebracht. Het dagelijks leven in de middeleeuwen wordt zichtbaar aan de hand van middel-eeuwse kostuums en

de originele keukenboeken van Katherina van Kleef. Tegelijkertijd met deze tentoonstelling is in de Stratemakerstoren in Nijmegen een tentoonstelling te zien over de reizen die Katherina maakte in het hertogdom Gelre.

www.museumhetvalkhof.nl
en www.stratemakerstoren.nl

MUSEUM HET PRINSENHOF, DELFT

Permanente tentoonstelling over Willem van Oranje

Dit voormalige middeleeuwse klooster is de plek waar Willem van Oranje heeft gewoond en waar hij in 1584 is vermoord. De twee kogelgaten zijn

nog steeds zichtbaar in de muur. In Het Prinsenhof kom je alles over de Oranjes te weten. Een andere permanente tentoonstelling betreft de stad Delft in de Gouden Eeuw. Zeventiende-eeuwse Delftenaren die de geschiedenis van hun stad hebben bepaald,

het bestuur en de rechtspraak, beveiliging en leven in de stad zijn thema's die worden uitgewerkt. Docenten kunnen gratis een kijkwijzer over de expositie 'Delft in de Gouden Eeuw' downloaden.

www.prinsenhof-delft.nl

PARLEMENTAIRE STUKKEN OP INTERNET

Alle vergaderverslagen met bijbehorende stukken van de Eerste en Tweede Kamer sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog staan sinds kort online. Op de website www.statengeneraaldigitaal.nl zijn de historische documenten van de vergaderjaren 1945 tot en met 1960-1961 aan de digitale collectie toegevoegd. Daarmee is deze belangrijke bron voor geschiedschrijving, journalistiek, parlementair onderzoek en taalwetenschap vanaf 1945 in zijn geheel toegankelijk en doorzoekbaar. Het materiaal uit de periode 1814-1940 zal in

de loop van 2009 en 2010 gepubliceerd worden. De webdienst www.statengeneraaldigitaal.nl is een samenwerking tussen de Tweede Kamer en de Koninklijke Bibliotheek (KB). Het doel is om de complete set 'Handelingen' uit de periode 1814-1995 door microverfilming te behouden voor het nageslacht en door digitalisering voor iedereen gratis toegankelijk te maken op het internet. Het betreft een unieke verzameling die nu snel en eenvoudig voor iedereen te doorzoeken is. De Handelingen vanaf 1995 worden gepubliceerd via het systeem Parlando en de website www.overheid.nl.

STUDIEDAG HOLOCAUST OP 10 NOVEMBER 2009

Op dinsdag 10 november 2009 houdt het team Mens en Maatschappij van de Fontys Lerarenopleiding Sittard een studiedag over de Holocaust. Deze studiedag is bedoeld voor studenten aan lerarenopleidingen geschiedenis en docenten geschiedenis in het middelbaar onderwijs. Spreker is onder andere

Johannes Houwink ten Cate, hoogleraar Holocaust en genocidestudies aan de Universiteit van Amsterdam. Ook zullen er diverse lesmaterialen met betrekking tot het thema gepresenteerd worden. Nadere informatie over de studiedag en inschrijving kan verkregen worden bij M. Heemels (m.heemels@fontys.nl) of M. Sevenich (m.sevenich@fontys.nl).

SCHRIJFWEDSTRIJD OORLOG & VREDE

"1600 Slag bij Nieuwpoort!" Dat weet bijna iedere leerling. Maar weten ze ook dat ons land sinds de komst van de Romeinen meer oorlog dan vrede heeft gekend? Sterker nog: in de wereldgeschiedenis staat tegenover één jaar vrede dertien jaar oorlog!

Uw klas kan daar nu verandering in brengen. Laat uw leerlingen deelnemen aan de schrijfwedstrijd Oorlog en Vrede van Kennislink: 'Schrijf een artikel over hoe een oorlog eerder beëindigd had kunnen worden.' De leerlingen kunnen zelf een oorlog uit de wereldgeschiedenis kiezen.

Het schrijven van het artikel is een mooie vingeroefening voor het schrijven van het profiel- of sectorwerkstuk. Bovendien krijgen de leerlingen een kijkje in de vervolgoopleiding Geschiedenis en Journalistiek.

Door deelname maken de leerlingen kans op een publicatie van hun artikel op de populairwetenschappelijke site van Kennislink (www.kennislink.nl) en een 'Geschiedenisprizenpakket' met onder andere de computergame Caesar IV en het boek D-Day van Anthony Beevor.

Leerlingen kunnen hun artikel van maximaal 1000 woorden vóór 15 november e-mailen naar info@kennislink.nl o.v.v. 'Oorlog & Vrede schrijfwedstrijd'. Meer informatie over de schrijfwedstrijd en tips voor het schrijven van een populair wetenschappelijk is te vinden op www.kennislink.nl/ga/oorlog-en-vrede.

Universiteit Utrecht
IVLOS

Studiedag voor VMBO-docenten over het examen geschiedenis

In samenwerking met de VMBO-cie van de VGN zal de Universiteit Utrecht/IVLOS een studiedag voor docenten geschiedenis van het VMBO aanbieden op **vrijdag 6 november 2009** van 10.00 tot 16.00 uur in de Uithof te Utrecht.

In 2008 hebben we een studiedag georganiseerd over het Historisch Overzicht vanaf 1900. Nu zal er ook aandacht worden besteed aan de samenhang met het andere examenonderwerp voor het VMBO, namelijk staatsinrichting. Daarbij komt aan de orde hoe je als docent grote lijnen en chronologie aanbrengt en hoe je ervoor zorgt dat jouw leerlingen dit vasthouden en op de juiste manier toepassen in het SE en CSE.

Het doel van deze studiedag is docenten informatie en concrete werkvormen mee te geven zodat ze hun leerlingen effectiever kunnen voorbereiden op het vmbo-examen geschiedenis.

Kosten:

150 euro (incl. drinken, lunch, nascholingscertificaat en reader met literatuur en werkmateriaal) Meerdere docenten van dezelfde locatie van een school krijgen een korting van 15 euro.

Programma:

09.30 - 10.00	Inloop en registratie met koffie en thee
10.00 - 10.05	Welkom
10.05 - 10.30	Inleiding door Paul Kalma (lid Tweede Kamer voor PvDA)
10.30 - 11.00	Overzicht examenprogramma door Huub Kurstjens (CITO)
11.00 - 11.15	Verplaatsen naar zalen voor workshops
11.15 - 12.45	workshop 1 Activerende werkvormen door Jaap Patist (HU) workshop 2 Verhalen en hoorspelen (Bjorn Wansink en Marijn Frederiks) workshop 3 Beeldbronnen (Lammert Doedens) workshop 4 Een spel (Geert van Besouw) workshop 5 Hoe bereid je de leerlingen voor op het examen aan de hand van examenvragen (Huub Kurstjens en Gerard Rozing)
12.45 - 14.00	Lunchpauze en informatiemarkt
14.00 - 14.45	Interactieve lezing door Jan de Vries (ILS Nijmegen)
14.45 - 15.15	Vragen aan de deskundigen
15.15 - 16.00	Borrel

Voor meer informatie en opgave:

Iris Bleeker, i.bleeker@uu.nl/030-2533224 of Hanneke Tuithof, h.tuithof@uu.nl/030-2533220. Zie ook www2.ivlos.uu.nl/geschiedenis en de site www.uu.nl/ivlos voor meer informatie over deze dag.

columbus

ontdek het verleden

Nieuwe
onderbouw-
methode
VO!

columbus laat uw leerlingen met gemak het verleden ontdekken. Door de heldere structuur en spannende weetjes wordt geschiedenis een eitje.

Uw voordelen:

- spannende en boeiende onderwerpen
- veel variatie in werkvormen op alle niveaus: vmbo t/m vwo
- maximale flexibiliteit met het Boek&Web arrangement
- de Studio, online presentatietool voor levendige lessen

Beoordeel columbus leerjaar 1 én 2 nu zelf. Wilt u een beoordelingsexemplaar of sectiepresentatie aanvragen, bel (030) 63 83 330.

Meer weten? Kijk op de nieuwe website www.epn.nl/columbus